

Makale Künyesi (Araştırma): Eker, Ü. (2025). Lehçeler arası aktarma sorunları bağlamında Çağatay Türkçesiyle Türkiye Türkçesinde istem karşılaştırması. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 292-343.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1524108>

LEHÇELER ARASI AKTARMA SORUNLARI BAĞLAMINDA ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İSTEM KARŞILAŞTIRMASI

Ümit EKER¹

ÖZET

Türk dilinde cümlelerin ana unsuru yüklemdir ve bu da bir fiil veya ek-fiil almış bir isimden oluşur. Fiil tabanı gereklilik derecesine göre çeşitli anlam boşlukları açar. Bu boşluklar tamlayıcılarla doldurulur. Tamlayıcılar zorunluluk derecesine göre “zorunlu” ve “seçimlik” tamlayıcılar olmak üzere ikiye ayrılır. Fiil tabanının anlamının tamamlanmasında zorunlu görev üstlenen tamlayıcılara zorunlu, anlamın tamamlanmasında zorunlu görevi olmayıp ek anlam katkıları sunan, başka bir ifadeyle anlamı genişletici rol oynayan tamlayıcılara da “seçimlik” tamlayıcılar denir. Cümlede yüklemden sonra zorunlu tamlayıcı öznedir, diğer tamlayıcılar genel olarak seçimlik tamlayıcılar; ancak fiilin anlamına göre seçimlik tamlayıcılar da zorunlu konumuna gelebilir. Özne cümlede yalın hâlde bulunur. Nesne ve yer tamlayıcısı fiil tabanına hâl ekleriyle bağlanırken zarf tamlayıcısı ise ancak bazı özel durumlarda hâl ekleriyle kullanılabilir.

Fiillerin zorunlu ya da seçimlik hangi tamlayıcılarla kullanıldığı, başka bir deyişle hangi hâl eklerini istediği konusu araştırmacılar arasında çeşitli görüş ayrılıklarına neden olmaktadır. Bir fiilin aynı lehçe içinde ya da lehçeler arasında farklı hâl ekleriyle kullanılması çokça karşılaşılan bir durumdur. Eski Türkçeden beri aynı fiilin birbirinin devamı olan lehçelerde ya da lehçeler arasında hatta bir lehçenin ağızları içinde bile farklı hâl eklerini alabildikleri öteden beri bilinen bir husustur. Bu farklılıkta tek neden değilse bile fiillerin süreç içinde geçirdikleri anlam değişiklikleri, yeni anlamlar kazanmaları önemli rol oynamaktadır. Bazı araştırmacılar fiillerin süreç içinde geçirdikleri istem değişimlerini hâl ekleri arasındaki görev aktarımıyla açıklamışlardır. Daha çok Eski Türkçe metinlerde görülen bu görev aktarımının Türk dilinin farklı dönemlerinde, lehçelerinde ve bölgelerinde her zaman aynı şekilde gerçekleşmediği, Eski Türkçe sonrası dönemlerde fiillerin isteminin kazandığı yeni anlamdaki başka bir kelimenin istemiyle benzeşmeye uğrayabildiği bilinmektedir.

Gerek lehçe içinde gerekse lehçeler arası aktarma çalışmalarında fiillerin istem farklılıkları çeşitli aktarma hatalarına neden olabilmektedir. İncelenen Çağatay Türkçesi sahasına ait metinlerde, bazı basit, türemiş ve birleşik fiillerin isteminin belirli anlamlar özelinde Türkiye Türkçesindeki isteminden farklılaşabildiği görülmüştür. Bu fiiller şunlardır: Basit fiiller: “bar-, dè-, sor-”. Türemiş fiiller: “kon-, kondur-, koy-, quy-, tayan-”.

¹ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doç. Dr. umiteker@comu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-4380-1815>

Birleşik fiiller: “‘amel kııl-/‘amel èt-/‘amelge keltür-, ikrām kııl-, meşğül bol-, mülākāt bol-/mülākāt èt-/mülākāt èyle-/mülākāt kııl-, sorağ (suvāl) kııl-/èt-/èyle-”. Bu fiillerin aktarımında hatalardan kaçınabilmek için kaynak metindeki fiilin anlamı doğru tespit edilmeli, aktarımda hedef anlaşıma birimindeki istem esas alınmalıdır.

Anahtar kelimeler: Çağatay Türkçesi, istem, tamlayıcı, fiillerin tamlayıcıları, hâl ekleri.

VALENCE IN CHAGATAI TURKISH IN THE CONTEXT OF TRANSFER PROBLEMS

ABSTRACT

In the Turkish language, the main element of the sentence is the predicate and consists of a verb or a noun with an additional verb. The verb base opens various meaning gaps according to the degree of necessity. These gaps are filled with compliments. According to the degree of necessity, complements are divided into “obligatory” and “optional” complements. While the complements that play an obligatory role in the completion of the meaning of the verb base are called “obligatory” complements, the complements that do not have an obligatory role in the completion of the meaning but add additional meaning, in other words, play a role in expanding the meaning, are called “optional” complements. The compulsory complement following the predicate in a sentence is the subject; the other complements are usually optional complements; however, depending on the verb's meaning, optional complements may also become compulsory. The subject appears in the sentence in its simple form. The object and place complement are attached to the verb base with case suffixes, while the adverbial complement can only be used with case suffixes in some special cases.

The issue of with which complements verbs are used obligatorily or optionally, in other words, which case suffixes they require, causes differences of opinion among researchers. It is very common for a verb to be used with different case suffixes within the same dialect or between dialects. Since Old Turkic, it has long been known that the same verb can take different case suffixes in dialects that are continuations of each other or between dialects, even within dialects of a dialect. Even if it is not the only reason for this difference, the changes in the meanings of verbs in the process and the acquisition of new meanings play an important role. Some researchers have explained the changes in the meanings of verbs in the process with the transfer of tasks between case suffixes. It is known that this task transfer, which is mostly seen in Old Turkish texts, does not always occur in the same way in different periods, dialects and regions of the Turkish language, and in post-Old Turkish periods, the intention of the verb may be similar to the intention of another word with a new meaning.

In both intra-dialectal and inter-dialectal transfer studies, differences in the intention of verbs may cause various transfer errors. In the analyzed Chagatai Turkish texts, it was observed that the intention of some simple, derived and compound verbs may differ from the intention in Turkey Turkish in terms of certain meanings. These verbs are as follows: Simple verbs: “bar-, dè-, ask-”. Derived verbs: “kon-, kondur-, koy-, kuy-, tayan-”. Compound verbs: “‘amel kııl-/‘amel èt-/‘amelge kèl-, ikrām kııl-, meşğül bol-, mülākāt bol-/mülākāt èt-/mülākāt èyle-/mülākāt kııl-, sorağ (suvāl) kııl-/èt-/èyle-”. In order to avoid errors in the transfer of these verbs, the meaning of the verb in the source text should be determined correctly, and the intention in the target lexeme should be taken as a basis for the transfer.

Keywords: Chagatai Turkish, intention, complement, verb complements, case affixes.

GİRİŞ

İsimlerin fiillerle, isimlerle veya edatlarla olan münasebetlerini oluşturan gramer kategorisine genel olarak “hâl” adı verilmektedir (Ergin, 2009, s. 226). Z. Korkmaz “hâl” kavramını *adın cümle içindeki dilbilgisi şekli; yalın veya eklerle genişletilmiş olarak aldığı geçici durum* (2003, s. 74) olarak tanımlar. B. Vardar da “durum” başlığı altında hâl eklerinin ismin cümle içindeki durumunu belirleyici görev gördüğünü belirtir (2002, s. 84). G. Karaağaç da B. Vardar gibi “durum” terimini kullanır ve buna, *Dil kullanımında varlık ile varlık (söz öbeği) veya varlık ile eylem (cümle) yapılarındaki ilişkilerin adlarına ad çekimi veya durum çekimi denir. Ad çekiminde kullanılan eklenmemiş bütün çekimlik bağlı birimler, varlığın nitelendiği yapılar olan söz öbekleri ile eylemin nitelendiği yapılar olan cümlelerde yer alan öğelerin birbirleriyle ilişkilerinin adlarıdır* (2013, s. 340) açıklamasını getirir. Bütün bu açıklamalar, hâl eklerinin kelime grupları ve cümlelerde isimlerin üzerine gelerek onları başka bir isme, edata veya çoğunlukla fiile bağlayan, isim, edat ve fiillerle çeşitli münasebetler kuran ekler olduğunu ortaya koyar.

Hâl eklerinin sayısı konusunda araştırmacılar arasında bir birlik olmayıp beşten on dörde kadar değişen sayıda hâl ekinin varlığından söz edilmektedir. Örneğin M. Ergin Türkiye Türkçesinde ismin hâllerini yalın, ilgi, yükleme², yönelme, bulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik, yön gösterme olmak üzere dokuz (Ergin, 2009, s. 226-228); Z. Korkmaz ise yalın, ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, vasıta ve eşitlik olmak üzere sekiz (2009, s. 23-25) olarak belirlemiştir. Konuyla ilgili öncül çalışmalardan olan Kononov, (1956) ve Lübimov (1959)’da ise sadece altı hâlden bahsedilir³. Bu çalışmanın da konusu olan Çağatay Türkçesinde genel olarak dokuz hâl bulunmaktadır. Örneğin J. Eckmann, *Çağataycada dokuz hal çekimi vardır* dedikten sonra bu lehçede ismin yalın, ilgi, yönelme, yükleme, bulunma, ayrılma, eşitlik, vasıta ve yön hâllerine işaret etmiş, vasıta hâlinin kalıplaşmış örneklerde, yön hâlininse sadece birkaç zarfta kaldığını (1988, s. 56) belirtmiştir.

Türk dili gramerinde isim çekimiyle ilgili bir diğer terim ise “tamlayıcı” terimidir. M. Ergin cümle unsurları için bu terimi (Ergin, 2009, s. 398-399) kullanır. Bazı çalışmalarda “tümleç” olarak da görülen terim genel olarak fiilin anlamını çeşitli anlam ilgileriyle tamamlayan unsurları ifade eder. Örneğin Z. Korkmaz konuyla ilgili olarak “tümleç” terimini kullanır ve buna *Cümle içinde yalın ya da yükleme, yönelme, çıkma, vasıta durumu gibi bir durum eki almış olarak kendisini fiille ilişkili duruma getiren ad* (2003, s. 216) tanımlamasında bulunur. B. Vardar da Z. Korkmaz gibi “tümleç” başlığı altında *Geleneksel dilbilgisinde, yüklem anlamını çeşitli açılardan bütünlemek,*

² M. Ergin, ismin bu hâlini “akkuzatif (yapma hâli)” olarak isimlendirmektedir. Bk.; Ergin, 2009, s. 228).

³ Hâl eki kavramı ve bunların sayısı konusunda ayrıntılı bilgi için bk.; Kononov, 1956, s. 109, 110; Lübimov, 1959, s. 688-690; Dilâçar, 1971, s. 145; Hengirmen, 1999, s. 123; Banguoğlu, 2000, s. 386, 387; Vardar, 2002, s. 84, 85; Korkmaz, 2003, s. 74; Atabay vd., 2003, s. 34-41; Ediskun, 2004, s. 110-114; Gencan, 2007, s. 193; Ergin, 2009, s. 226-243; Deny, 2012, s. 174-195; Karaağaç, 2013a, s. 329-354; Karaağaç, 2013b, s. 340-341; Bilgegil, 2014, s. 160; Yıldız vd., 2014, s. 58.

belirginleştirmek ya da pekiştirmek amacıyla kullanılan sözcük ya da dizim (2002, s. 200) açıklamasını getirir. G. Karağaç da Z. Korkmaz ve B. Vardar’a yakın bir tanımlamayla “tümleç” terimini oluş ve kılışı niteleyen unsurlar (2013b, s. 804) olarak ifade eder.

Yukarıdaki “tamlayıcı” veya “tümleç” terimleri için getirilen tanım ve açıklamalar terimin özellikle fiili çeşitli anlam ilgileriyle tamamlayan unsurlar için kullanıldığını açıkça ortaya koyar. Bu unsurlar ise cümlede fiile eksiz veya ekli olarak bağlanan ve genel olarak özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tamlayıcısı şeklinde ifade edilen (Ergin, 2009, s. 398-401) unsurlardır. Dolayısıyla fiil tamlayıcıları, fiilin etkilediği varlığı yer, yön, durum veya zaman yönünden tamamlar.

Fiillerin hangi tamlayıcılarla kullanılacağı ve kaç tane tamlayıcıya ihtiyaç duyacağı, fiilin anlamına göre değişiklik gösterir. Çünkü fiil tabanı gereklilik durumuna göre çeşitli anlam boşlukları açar. Bu boşlukların sayısı ve niteliği o dilin konuşurlarınca edinilerek veya öğrenilerek önceden bilinir. Fiilin anlamının tamamlanması, fiil tabanının açtığı bu anlam boşluklarının doldurulmasıyla mümkün olur. Bu boşluklar tamlayıcılar tarafından doldurulur. Olmadığında fiilin anlamının eksik kaldığı tamlayıcılara “zorunlu”⁴, olduğunda fiilin anlamının çeşitli anlam ilgileriyle genişletildiği tamlayıcılara da “seçimlik”⁵ tamlayıcılar denir. Tamlayıcılar isim cinsinden olup tek kelimedenden veya kelime grubundan oluşabilir ve fiile fiilin “istem”⁶ine uygun olarak eklenir (Uğurlu, 2001, s. 201).

Türk dilinde fiil tamlayıcı bağlantısını inceleyen ve buna dayanarak yapılan sınıflandırma “geçişli-geçişsiz” şeklinde yapılan sınıflandırmadır. Bu sınıflandırma da Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan *Dîvânu Lugâti’t-Türk* adlı esere dayanır (Karahan, 2011a, s. 249), ancak bu eserde konuyla ilgili ayrıntılı bilgi bulunmaz. Bunun dışında fiilin istediği “zorunlu” ya da “seçimlik” tamlayıcılara ilişkin sınıflandırmalar henüz mevcut değildir. Dolayısıyla “geçişli” ve “geçişsiz” kavramları ve hangi fiillerin geçişli, hangi fiillerin geçişsiz, geçişli ve geçişsiz fiillerin istemleri konusunda araştırmacılar arasında bir birlikten söz etmek mümkün değildir. Örneğin T. Banguoğlu geçişli fiillerin yönelme hâli ekli tamlayıcı da alabileceğini belirtir (Banguoğlu, 2000, s. 409). Benzer görüşe A. C. Emre’de de rastlanır. Emre, özellikle öznel eylem bildiren geçişsiz fiillerin “eve gelmek”, “pazara gitmek”, “dağa çıkmak”, “yatağa girmek” örneklerinde olduğu

⁴ *tümleyen* (Alm. *Angabe*, Fr. *Circonstan*, İng. *Circumstantial element*). *Bağımsal dilbilgisinde eylemin belirttiği oluşla ilgili zaman, yer, koşul, neden vb. anlatan belirteç nitelikli birim ya da birimler bütünü. Tümleyenlerin sayısı belirsizdir, kullanılmaları da zorunlu değildir* (Vardar, 2002, s. 200). Ayrıca bk.; Bußmann, 1983, s. 76.

⁵ *Eyleyen* (Alm. *Aktant*, Fr. *actant*, İng. *actant*). *L. Tesnière’in kuramında eylemin belirttiği oluşa etken ya da edilgen biçimde katılan varlık ya da nesnelerin her biri* (Vardar, 2002, s. 98). Ayrıca bk.; Bußmann, 1983, s. 15).

⁶ “istem” terimi Türk dilinde ilk kez T. Banguoğlu tarafından kullanılmıştır. Banguoğlu terimi daha çok nesneyle ilişkili olarak kullanır ve şu açıklamayı getirir: *Fiiller nesne olan adtan belli çekim halleri istedikleri gibi takılar da ilişki kurdukları adtan işleyişlerine göre belli çekim halleri isterler. Başka bir deyimle belli bir isim halini kovarlar. Buna istem (rection) deriz* (2000, s. 386). Banguoğlu ayrıca anlam farklılığına göre bazen geçişli bazen geçişsiz olabilen fiillere “ortada fiiller” adını verir ve az sayıdaki geçişli fiilin “kime” hâlini istediğini (2000, s. 528) belirtir. Z. Korkmaz istemle alakalı olarak “rection ‘fiillerin rejimi’” (2023, s. 1187) terimini kullanır.

gibi +A ekli yani yönelme hâli ekli tamlayıcı alabileceğini ifade eder (1945, s. 295-297). J. Deny, “bakmak, şaşmak” fiillerinin aldığı yönelme hâli ekli tamlayıcıyı, “korkmak” fiilinin aldığı ayrılma hâli ekli tamlayıcıyı geçişli fiillerin nesnesiyle eşdeğer kabul eder (2012, s. 186). M. Ergin’e göre fiil tabanları yapma veya olma bildirmelerine göre “geçişli” ve “geçişsiz” olmak üzere ikiye ayrılır (2009, s. 282). Geçişli fiillerde isim, doğrudan fiil tabanının etkisi altındadır ve yükleme durumundadır. Bu tür fiiller geçişli fiillerdir (2009, s. 231). Fiil tamlayıcı ilişkisini sadece nesneyle ilgili özel bir ilişki olarak değerlendiren bir bakış açısından ziyade diğer tamlayıcıları da bu ilişki içerisinde ele alan bütüncül çalışmalara ihtiyacın olduğu ortadadır.

Cümlelerin temel unsuru olan fiil tabanı, anlam özelliklerine göre zorunlu veya seçimlik tamlayıcılarla bütünlenir. Fiilin unsurları özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tamlayıcısıdır. Etken bir fiilin zorunlu tamlayıcıları ilk olarak özne, ikinci olarak da nesnedir (Uğurlu, 2001, s. 201). Özne yalın hâldedir, nesne ve yer tamlayıcısı hâl eklerini alarak fiile bağlanır. Zarf tamlayıcısı ise bazı durumlarda hâl eklerine ihtiyaç duyabilir (Özkan, 1999, s. 126).

Fiil-tamlayıcı ilişkisini hâl ekleri belirler. Fiilin aldığı hâl eki almış tamlayıcılar da farklı farklı olabilir. Her fiil, bütün hâl eklerini almayabilir, bazen de fiil bir tamlayıcıya ihtiyaç duymayabilir. Fiilin farklı hâl eklerine ihtiyaç duyması, fiilin anlamıyla ilişkili olabilir; aynı zamanda fiilin farklı hâl ekli tamlayıcı alması da fiilin anlamını değiştirebilir (Özkan, 1999, s. 126). Fiil-tamlayıcı ilişkisinde fiilin anlamı başat bir rol oynar, bunun yanı sıra bu ilişkinin şeklini ve niteliğini o dilin konuşurları da belirleyebilir (Karahan, 2011a, s. 252). A. N. Kononov konuşurların “algılama” ve “tasavvur farklılığı”nın fiillerin istem değiştirmelerinde önemli yeri olduğunu belirterek *hendeği atlamak/hendeekten atlamak; merdivenleri inmek/merdivenlerden inmek; onu konuşmak/onunla konuşmak/ondan konuşmak* (1956, s. 274-276) örneklerini verir. L. Karahan da aynı noktaya temas ederek tamlayıcılardaki hâl eklerinin lehçe ve ağızlara göre farklılaşmasının, konuşurların fiil-tamlayıcı ilişkisini “algılayıştaki, tasavvurdaki” farklılıktan ileri gelebileceğini (2011a, s. 252) ifade eder.

Fiilin gereksinim duyduğu hâl ekli tamlayıcının zamanla değişmesi veya hâl eklerinin bazı fiillerle birlikte hareket etmesi hatta bazı hâl eklerinin aynı fiil üzerinde bile farklılaşabilmesi eklerin farklı işlevlerde kullanıldığını, fiilin farklı bir anlam kazandığını veya var olan anlama başka bir yan anlam eklenildiğini gösterir. Nitekim Türk dilinin tarihî ya da çağdaş birçok lehçesinde veya ağızda hâl eklerinin farklı işlevlerde birbirinin yerine kullanılabilmesi sıkça rastlanan bir durumdur⁷ (Özkan, 1999, s. 130). Bu durumda aynı lehçe veya ağız içinde ikili kullanımlar ortaya çıkmakta, o lehçe veya ağız yazı dili olma sürecine girip standartlaşma derecesine göre de bu ikili kullanımlar varlığını devam ettirmekte veya koyulaşarak tek şekilli hâle gelmektedir. Esasen isteme

⁷ Tarihi Türk lehçelerinde hâl eki kullanımıyla ilgili öne çıkan çalışmalar için bk.; Özsoy, 1993; Gülsevin (1997); Durgut (1999); Mert (2002); Sev (2007). Hâl eklerinin Anadolu ağızlarında kullanımı için bk.; Buran (1996). İstem konusunu dilbilimsel yöntemlerle ele alan çalışmalar için bk.; Aydın Özkan (2017); Karacan (2023). İstem konusuna Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi özelinde yaklaşan çalışma için bk.; Nurlu vd. (2017). Türkiye Türkçesinde “et-” fiiliyle yapılan birleşik fiiller için bk.; Sev (2019).

göre meydana gelen değişimlerde iki durum bulunmaktadır. Bunların ilki bir lehçenin içinde meydana gelen değişimler, yani ikili kullanımlar, diğeri iki lehçe arasında meydana gelen değişimlerdir (Erdem, 2004, s. 946). Örneğin “düşün-” fiili, Türkmen Türkçesinde “anlamak, idrak etmek” anlamında geçişsiz bir fiil olup yönelme hâli ekli tamlayıcı isterken (Erdem, 2004, 945) Türkiye Türkçesinde “Bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve aradaki ilgilerden yararlanarak, düşünce üretmek, zihni yetiler oluşturmak, muhakeme etmek; aklından geçirmek, göz önüne getirmek, zihniyle arayıp bulmak, bir şeye karşı ilgili ve titiz davranmak; akıl etmek ne olabileceğini önceden kestirmek; tasarlamak; tasalanmak, kaygılanmak” anlamlarında yükleme, bulunma ve ayrılma hâli ekli tamlayıcıya ihtiyaç duyar (Atacık, 2008, s. 184, 185)⁸. Bu örnek, lehçeler arasındaki istem farkına işaret eder. Lehçe içi istem farkına/değiştirmeye “at bin-/atı bin-/ata bin-” örneği verilebilir. Eski Anadolu Türkçesinde hem “at bin-/atı bin-” hem de “ata bin-” şeklindeki kullanımlar ikili kullanımlardır (Özkan, 2011, s. 524). Bu kullanım Türkiye Türkçesinde tamamen “ata bin-” şekline dönüşmüştür. Bu durum lehçe içindeki istem değişiminin örneğini oluşturur.

Fiiller farklı yan anlamlar kazandığında fiil-tamlayıcı ilişkisi tekrar kurulmaktadır. Örneğin “vur-” fiili “elini veya bir nesneyi bir şeye çarpmak” anlamında kullanıldığında yönelme, “ateşli vb. silahla bir kişiyi yaralamak, öldürmek” anlamında kullanıldığında ise yükleme hâli ekli tamlayıcıya ihtiyaç duyar (Karahana, 2011a, s. 252).

Türk dilinin dönemleri ve sahaları arasında hâl ekli tamlayıcıların kullanımında bazen farklılıklar görülebilir. Bu farklılıklar tamlayıcıyı oluşturan ekin farklı işlevde kullanılması veya fiilin istem değiştirmesi olarak açıklanabilir. Bu durum, işlev farklılaşmasının biri hâl ekli tamlayıcı diğeri fiil merkezli iki farklı yorumun olduğu anlamına gelir ki bu da Türkoloji’de hâlen tartışılmakta olan bir meseledir (Boz, 2004, s. 509). Z. Korkmaz, fiil tamlayıcılarının farklı ekler almasının her zaman ve her durumda görev aktarımıyla ilgili bir husus olmadığını⁹, Türkçenin tarihî ve çağdaş kollarında isim çekimi eklerinin yer yer söz dizimiyle bağlantılı olduğunu, bir fiilin cümleden cümleye, sözden söze farklı anlamlar veya anlam içerikleriyle kullanılmasının o fiilin gerektirdiği isim hâllerinde de değişiklik yapılmasına dolayısıyla fiilin rejimi meselesine yol açtığını (2023, s. 1187) belirtir. Nitekim A. Buran’ın da özellikle Anadolu ağızlarında görülen hâl eki değişimlerini, kısmen Eski Türkçedeki kullanımlarla kısmen de fiillerin geçişli/geçişsiz değişimleriyle ilişkilendirmesi ve bu değişimlere “fiillerin rejim değiştirmesi” (1999, s. 270) adını vermesi Z. Korkmaz’ın yaklaşımıyla koşutluk arz eder.

⁸ Kahraman (1996)’da “düşün-” fiilinin yalın, yükleme, yönelme, bulunma ve vasıta hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığı belirtilse de yönelme hâli ekli tamlayıcı için verilen *bir iş üzerine düşündükten, kendi şiirim üzerine düşündüklerimi, projektörcünün oğluma düşünüyordu* (s. 144) örnekleri fiilin bu istemde kullanıldığını tam olarak ortaya koymaktan uzaktır. Çünkü ilk iki örnekte kullanılan “/.../ üzerine düşün-” ifadesindeki “üzerine” kelimesi “hakkında” anlamında bir edattır (Argunşah vd., 2023, s. 3455) ve kelimedeki yönelme hâli eki de kalıplaşmıştır. Son örnekteki “/.../ oğluma düşün-” ise Türkiye Türkçesinde yazı dilinde değil ağızlarda kullanılan bir ifadedir.

⁹ Z. Korkmaz, Eski Türkçede hâl eklerinin birbirinin yerine kullanılabildiğini, dolayısıyla hâl eklerinde bir “görev ikiliği” bulunduğunu, bu ikilikler olurken fiillerin anlamlarında herhangi bir değişiklik olmadığını (2023, s. 1186) ifade eder.

Fiillerin farklı hâl ekli tamlayıcılarla kullanılmasında özellikle Arapçadan Türkçeye yapılmış tercümelerin de görece etkisinden söz edilebilir. Örneğin Arapçadan yapılan tercümelerde Türkçedeki hâl eklerine karşılık gelen harfi cerlerin aktarımında kaynak metindeki dil unsurunun korunması veya Türkçedeki karşılığının tam olarak tespit edilememesi bu farklılaşmada etkili olabilir. Ancak bunun etkisi sanıldığı gibi çok yüksek değildir. Çünkü farklılıkların tercüme faaliyetinin etkin olmadığı lehçe ve ağızlarda da yoğun olarak görülmesi bu etkinin çok da yüksek olmadığını gösterir (Özkan, 1999, s. 137). Fiillerin yabancı dillerin etkisiyle istem değiştirmesi daha çok yabancı kökenli kelimelerle oluşturulan birleşik fiillerde veya onlarla yakın anlamlı fiillerde görülür, ancak bu etki süreç içinde tam veya kısmi olarak ortadan kalkabilir. Bu gibi fiiller de bu etkinin kalkma derecesine göre istem değiştirebilir. Yine burada o dilin konuşurlarının tutumları ve bu konuşurlarca fiile yüklenen anlam önemlidir (Özkan, 1999, s. 138).

Bu çalışma ile Çağatay Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılacak art zamanlı lehçeler arası aktarma çalışmalarına katkı sunmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Çağatay Türkçesinin farklı dönemlerinde yazılan 28 eser taranmış ve bu eserlerde istemi Türkiye Türkçesinden farklı olan 13 fiil tespit edilmiştir. Bunlar yapısına göre şu şekildedir: Basit fiiller: “bar-, dè-, sor-”. Türemiş fiiller: “kon-, kondur-, koy-, kuy-, tayan-”. Birleşik fiiller: “amel kıl-/amel èt-/amelge keltür-, ikrām kıl-, meşğül bol-, mülākat bol-/mülākat èt-/mülākat èyle-/mülākat kıl-, sorag (suvāl) kıl-”. Tabîi olarak daha fazla eser üzerinde yapılacak tarama faaliyetleriyle Türkiye Türkçesine göre istemi farklı fiil sayısının artması da muhtemeldir.

Çalışmada sadece, aktarma faaliyeti sırasında önemli zorluk teşkil eden fiillere odaklanılmış, istemi her iki lehçede aynı olan fiiller çalışmanın dışında bırakılmıştır. Ayrıca çalışma kapsamına alınan örneklerde çevriyazı tarafımızca oluşturulmuş, noktalama işaretlerine yer verilmemiş, tespit edilen okuma hataları Arap harfli orijinal metinle karşılaştırılarak düzeltilmiştir. Çalışmanın hacmi gözetilerek tespit edilen bütün örnekler çalışma kapsamına alınmayıp bunların konuyu en iyi ortaya koyanları seçilmiştir. Aktarmalarda köşeli parantez içinde verilen ifadeler kaynak metinde olmayıp kaynak metnin derin yapısındaki anlamın en iyi şekilde ifade edilmesi için tarafımızca eklenen ifadelerdir. İstem istatistiklerinin daha açık bir şekilde görülebilmesi için tablolar oluşturulmuş, bunlar teknik nedenlerle çalışmanın sonuna eklenmiş, içerisinde yer alan kısaltmalar, kelimenin ilk iki harfiyle yapılmıştır.

1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE İSTEMCE FARKLI LAŞAN FİİLLER VE İSTEMLERİ

1.1. Basit Fiiller

1.1.1. bar-

Çağatay Türkçesinde “bar-” fiili daha çok “gitmek, birinin hizmetine girmek, muhafaza etmek” (Ünlü, 2013, s. 101) anlamlarında kullanılır. Fiil *Senglah*’ta madde başı olarak ele alınmamış, ancak 71 yerde farklı kelimeler için verilen örnekler içinde kullanılmıştır. Bu kullanımların 1’i “akmak” (Heyet, 2021, s. 845), 50’si “gitmek” (Heyet, 2021, s. 845-1402), 2’si “huzura çıkmak” (Heyet, 2021, s. 870, 1018), 1’i “bir işe başlamak için o işin başına geçmek” (Heyet, 2021, s. 906), 1’i “ayrılmak” (Heyet, 2021,

s. 1089), 1'i "kendinden geçmek" (Heyet, 2021, s. 1128) anlamındadır. *Abuşka Lugatı*'nda bar- fiili *Senglah*'ta olduğu gibi madde başı olarak değil, türemiş ve çekimlenmiş biçimleriyle ele alınmış olup bu kullanımların hepsinde fiil "gitmek" (Atalay, 1970, s. 121-123) anlamındadır. Bu anlamıyla fiil, Türkiye Türkçesine göre kısmi yalancı eşdeğer durumundadır. Çünkü Türkiye Türkçesi yazı dilinde, ön seste değişime uğramış biçim olan "var-" şekli mevcuttur ve *Türkçe Sözlük*'te fiilin "gitmek" anlamı bulunmamaktadır (Argunşah vd., 2023, s. 3469). Buradan yola çıkarak fiilin Türkiye Türkçesindeki kullanımının Çağatay Türkçesinden önemli ölçüde farklı olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle Çağatay Türkçesinde kullanılan "gitmek, birinin hizmetine girmek ve muhafaza etmek" anlamları Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmaz.

T. Kahraman, fiilin Türkiye Türkçesinde +e, +den/+e, +de, +le hâl ekleriyle kullanıldığını (1996, s. 285) belirtir. Türkiye Türkçesinde kullanılan fiillerin istemlerini konu alan başka bir çalışmada da "var-" fiilinin "erişebilmek istenen yere ayak basmak, ulaşmak" anlamının yönelme ve bulunma olmak üzere iki istemde kullanıldığı (Atacık, 2008, s. 157) ifade edilmiştir.

Çağatay Türkçesinde ise incelenen metinler bağlamında fiilin değişen anlamlarıyla bağlantılı olarak ve eksiz kullanım dışarıda bırakıldığında en fazla yönelme, ayrılma, bulunma ve vasıta hâli ekleriyle kullanıldığı tespit edilmiştir. Tablo 1 incelendiğinde eksiz kullanımın en fazla olduğu, vasıta hâlinin de eksiz, yönelme, ayrılma ve bulunmadan sonraki en yoğun kullanıma sahip olduğu görülür¹⁰. Bu durum Türkiye Türkçesinden farklılık arz eder, çünkü Türkiye Türkçesinde fiil ayrılma hâli ekiyle kullanılmazken Çağatay Türkçesinde ayrılma hâliyle kullanım mevcuttur. Türkiye Türkçesi ve Çağatay Türkçesi arasındaki ortaklık, bulunma hâli ekindedir.

İncelenen Çağatay Türkçesi metinlerinde fiilin "gitmek" anlamının yanı sıra "gelmek, geçmek, kendinden geçmek, bir işe başlamak için o işin başına geçmek, takip etmek, huzura çıkmak, bir kimsenin hizmetine girmek, akmak, ayrılmak" anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Doğal bir sonuç olarak fiilin anlamları farklılaştıkça istem de değişmektedir. Aşağıda fiilin farklı anlamlardaki istemleri görülmektedir:

1.1.1.1. "gitmek".

İncelenen metinlerde "gitmek" anlamında kullanılan fiilin yönelme, bulunma, ayrılma hâli eklerini istediği görülmektedir:

/.../ ḥazret-i cembrā 'il 'aleyhisselām̄ga derḥāl barıp ḥazret-i civānmerd veliḡa kaşşāblıḡ aḥkāminı ta'lim bérgil /.../ (RK: 31). "/.../ Hazreti Cebrail (a.s.)'a hemen gidip Hazreti Civanmerd Veli'ye kasaplık mesleğini öğret /.../".

ol sebeddin mihlā 'il bābil iklimiḡa barıp bir şeh̄r saldı /.../ (ŞT: 114). "Mihlāil o sebeble Babil ülkesine giderek bir şehir kurdu."

her yérge barsañızlar ol yer sebz ḥurrem bolḡay (TÇ: 1030). "Her nereye gitseniz o yer güllük gülüstanlık olur."

¹⁰ Bk.; Tablo 1: "bar-" Fiilinin İstatistiği.

értesi cemi⁶ şahâbeler yığılıp hâzret-i resûlu'llâhın ravzalarıge bardılar (ÇRK: 61). “Ertesi günü sahabeler toplanıp Hazreti Resulullah’ın mezarına gittiler.”.

zûlfüne mecnûn köñül bağlandı hâtır-cem⁶ kıl / tilbe kayda¹¹ bargusı zencîri yerge südreliş (NŞ: 54). “Mecnun’un gönlü zûlfüne bağlandı, hoşnut ol. Divane nereye giderse zinciri yerde sürünerek gider.”.

öz nökerleriñiz birlen anda¹² barıp köp av tutup keliñler tedi (O²: 130). “‘Kendi maiyetinizdeki kişilerle oraya gidip birçok av [hayvanı] avlayıp gelin.’ dedi.”

kün tuğuşı tarafında fülân çölñiñ avı köp ermiş tēp eşitdim öz nökerleriñiz birlen anda barıp otav soğup keliñler tedi (ŞT: 146). “‘Gün doğusu tarafında filan çölün avı çokmuş, diye işittim. Kendi maiyetinizdekilerle oraya gidip çadır dakin, gelin.’ dedi.”.

leñâfet gül-şenide gül kibi sēn sebz ü hurrem kal / mēn erçi dehr bağıdın hâzân yafrığı dek bardım (BD: 135). “Ben her ne kadar dünya bağından güz yaprağı gibi gitmiş olsam da sen güzelliğin gül bahçesinde taze ve mutlu olarak kal.”.

hicrânda niçe nâme bile sözleşeliñ / yâ sēn bēri kil yâ barayın mēn anda (BD: 253). “Ayrılıkta nasıl bir edayla konuşalım? / Ya sen beri gel ya da ben oraya gideyim.”.

1.1.1.2. “geçmek”

Fiilin “geçmek” anlamında kullanılması durumunda istem ayrılma hâli eki olmaktadır:

cân gülşenidin serv-i revânım baradır (BTD: 146). “Can gül bahçesinden servi boylu salınarak yürüyen [sevgilim] geçiyor.”.

1.1.1.3. “kendinden geçmek”

Fiil “kendinden geçmek, bayılmak, bilincini kaybetmek” anlamında kullanıldığında da istem ayrılma hâli ekli tamlayıcıdır. Bu yönüyle istem, bir önceki başlıkta ele alınan “geçmek” anlamından farklı değildir. Ayrıca incelenen metinlerde fiilin “öz” ve “ël/ëlig” isimleriyle kurulan “kendinden geçmek” anlamı, “özdin/özümün/özünün bar-”, “ëldin/ëligdin/ëligtin bar-” şekillerinde görülür ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kalıplaşma eğilimindedir:

köruben nâmeni özdin bardım / okuban sözini sözdin bardım (BD: 209). “Mektubunu görünce kendimden geçtim. Yazdıklarını okuyunca konuşmaktan geçtim.”.

¹¹ Tarihî metinlerde aralarında işlev bakımından benzerlik bulunan eklerin çeşitli nedenlerle birbirlerinin yerine kullanıldıkları, birbirlerinin işlevlik derecelerini ve kullanım alanlarını etkileyebildikleri (Karahana, 2011a, s. 211) bilinmektedir. “kayda bar-” kullanımının da Çağatay Türkçesi metinlerine kalıplaşma yoluyla Eski Türkçe döneminden geldiğini düşünüyoruz. Bu kapsamda incelenen eserler bağlamında hepsi *Şibân Han Dîvânı*’nda olmak üzere 8 örnek tespit edilmiştir.

¹² “anda bar-” ifadesinde de “kayda bar-”da olduğu gibi bir kalıplaşmadan söz edilebilir. Bu kullanımın da Eski Türkçenin bir kalıntısı olduğunu düşünüyoruz. İncelenen metinlerde 4 kullanım tespit edilmiş olup bu eserler ve kullanım sayıları şu şekildedir: *Şecere-i Terâkime* (1), *Bâbü'r Dîvânı* (1), *Oğuznâme* (Kazan Nüshası) (1), *Târîh-i Mülûk-ı Acem* (1).

mey hūmārıdın olur her nefes efzūn derdim / sākıyā kēl bir ayak bir ki ēligdın bardım (BD: 295). “Derdim her nefes içki sarhoşluğundan dolayı daha da fazlalaşır. Ey saki! Gel, bir kadeh ver, çünkü [ben] kendimden geçtim.”.

eger barur min ēligdın maḥall-i ‘ayb digül / ki fitneler bar uşol ğamze merḥabāsında (LD: 182). “Eğer kendimden geçersen ayıbın yeri değildir, çünkü o süzgün bakışın merhabasında fitneler vardır.”.

nēttin ēy sākī ki özđin bardım andaḳ kim zevāl / alıp içmesdin burun cām-ı zülālīñni kōrüp (YED: 66). “Ey saki! [Sen bana] ne yaptın ki kendimden geçtim, öyle ki saf ve temiz su [dolu] kadehini alıp içmeden önce kendimden geçtim.”.

eger sēn anda bolsañ yaşka pā-māl / mēn özümđin barur min munda fī’l-hāl (DN: 89). “Sen orada gözyaşlarına gark olsan ben o an burada kendimden geçerim.”.

gülge ḥūsınini kōrgeli özümđin bardım / gülge eşerī kılmasa nēyler bülbul (ŞHD: 297). “Gülde [sevgilinin] güzelliğini görünce kendimden geçtim, bülbul güle bir tesir etmese ne yapar?”.

ki ağzımgā koyğan dem ok sıpkaray / ağız andın alğaç özümđin baray (Sİ: 95). “Ağzıma koyduğum an hemen içip bitireyim, [içki] ağzımdan geçer geçmez kendimden geçeyim.”.

hem-rehi dağı özidın bardı / reh-revi dağı püyedin hardı (SS: 80). “Yol arkadaşı da kendinden geçti, yolcusu da koşmaktan yoruldu.”.

sorğalı kēlgende za‘fımdın özümđin barımışam / çün sorup kıptı nē yañlıg çıktı cānım bilmedim (NŞ: 434). “Sormak için geldiğinde zaafımla kendimden geçmişim, sorduğunda canım nasıl çıktı, anlamadım.”.

kaçan mektebga ol māl-ı mü’eddeb / barur özđin barurlar ehl-i kitāb (FK: 49). “O edepli ay yüzlü sevgili ne zaman okula gitse kitap ehli olan kişiler kendinden geçerler.”.

başına çıkķusıdur mey ayağı / ēligtin bargusıdur ihtirāzıñ (DN: 90). “Şarap kadehi başına çıkacaktır, [işte o zaman] kontrolün elinden gidecektir [kendinden geçeceksin].”.

ol müşk-i çin tig zülfüñe mēn müşterī, ey zühre kōz / barsa ēligtin baş dağı, başta sevdā bolğusı (MSD: 278). “Ey Zühre gözlü! O Çin miski kokan saçına ben müşteriyim, başta bu sevda oldukça baş da elden gidecektir [kendinden geçecektir.]” (MSD: 279).

cilve kılgāç bardı ēlgimden inān-ı ihtiyār (BTD: 72). “Cilvelenince elimden irade dizginlerim gitti [kendimden geçtim.]”.

1.1.1.4. “bir işe başlamak için o işin başına geçmek”

Fiilin incelenen Çağatay Türkçesi metinlerinde “bir işe başlamak için o işin başına geçmek” anlamına da rastlanmıştır. Fiil bu anlamda kullanıldığında yönelme hâli ekli tamlayıcı istemektedir:

eger sorsalar kim aşfez ustalar ocak başıga barganda kıysı āyetni okumaḳ kerek /.../ (RA: 42). “Eğer aşçı ustalar ocak başına geldiklerinde, hangi ayeti okumak gerekir, diye sorarlarsa /.../”.

dehḡān işni başıḡa barganda ḡaysı āyetni oḡumaḡ kerek (RD: 51). “Çiftçi işin başına geldiğinde hangi ayeti okuması gerekir?”.

1.1.1.5. “takip etmek”

Fiil “takip etmek” anlamında kullanıldığında da “geçmek” ve “kendinden geçmek” anlamlarında olduğu gibi ayrılma hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmaktadır:

bu ikki beg arḡalarındıñ barıp şanzda yetti (TÇ: 1032, 1033). “Bu iki bey, [onların] arkalarından gidip [takip edip] Şanz’da [onlara] ulaştı.”.

muḡammed baḡtiyār, on miñ atlıḡ ve otuz miñ kişi piyāde birle uşol yoldıñ barıp tibetni çapıp keldi (O²: 128). “Muhammet Bahtiyar, on bin atlı ve otuz bin kişilik piyade askeriyle o yolu takip edip Tibet’i vurup geldi.”.

1.1.1.6. “huzura çıkmak”

Fiil “huzura çıkmak” anlamında kullanıldığında yönelme hâli ekli tamlayıcı istemektedir:

anıñ ḡaşıḡa barımadı (O¹: 43). “Onun huzuruna çıkmadı / Onun yanına gitmedi.”.

ve iblis ādeme vedā‘ ēyleyüp ḡavvā ḡaşıḡa bardı / .../ (O²: 101). “Ve şeytan Âdem’e veda edip Havva’nın huzuruna çıktı.”.

1.1.1.7.. “bir kimsenin hizmetine girmek”

Fiilin “bir kimsenin hizmetine girmek” anlamı da yönelme hâli ekli bir tamlayıcı gerektirmektedir:

ölgende bolmadım bir ayak su bérmedim ve ḡizmetiñe baramadım (O²: 152). “Ölürken [yanında] olmadım, bir bardak su vermedim ve hizmetinde olmadım.”.

1.1.1.8. “akmak”

Fiilin “akmak” anlamında istemi ayrılma hâli ekli tamlayıcıdır:

lebiḡ hecriñde baḡrımdıñ barur ḡan / meḡer ol zaḡımdın merhem tüşüptür (NŞ: 168). “Dudağının ayrılığında bağırmadan kan akar. Meğer o yaradan merhem düşmüştür.”.

1.1.1.9. “ayrılmak”

İncelenen metinlerde fiilin bir örnekte de “ayrılma” anlamında kullanıldığı görülmüştür. Bu örnekte de istem yukarıdaki “akmak” anlamında olduğu gibi ayrılma hâli ekli tamlayıcıdır:

ve ma‘nā-yı arḡun bu turur kim oḡuz ḡan ‘aşırında bir kişi leşkerdın barıp ma‘-küç ḡalıp érđi (O²: 133). “Ve ‘Argun’ kelimesinin anlamı şudur: Oğuz Han devrinde bir kişi askerden ayrılmış ve [bu yüzden] ayrılınca güç bir durumda kalmıştı.”.

1.1.2. dè-

Çağatay Türkçesinde “dè-/tè-” şekillerinde görülen “dè-” fiili daha çok “demek, söylemek” anlamında (Ünlü, 2013, s. 277) kullanılır¹³. Fiil *Senglah*’ta madde başı olarak ele alınmamış olup çeşitli kelimeler için verilen örneklerde fiilin “demek, söylemek” anlamında kullanıldığı (Clauson, 1960; Heyet, 2021) tespit edilmiştir. *Abuşka Lugatı*’nda da fiil madde başı olarak bulunmaz, ancak verilen örnekler içinde türemiş veya çekimli olarak görülür. Bu örneklerin hepsinde fiil “demek, söylemek” (Atalay, 1970, s. 254-259) anlamındadır. *Türkçe Sözlük*’te ise fiilin 11 anlamına işaret edilmiştir. Bu anlamlardan ikinci sırada verilen “ad vermek” ile dördüncü sıradaki “herhangi bir kanıya, yargıya varmak” anlamlarının yönelme hâli ekiyle kullanıldığı belirtilmiş, Çağatay Türkçesinde tespit edilen “benzetmek”, “istemek” ve “bahsetmek” anlamlarına yer verilmemiştir (Argunşah vd., 2023, s. 952, 953).

T. Kahraman fiilin yalın hâlinin yanı sıra, +e, +den/+e, +de ve +le ekleriyle kullanıldığını (1996, s. 130) ifade eder. Atacık (2008)’de ise fiilin Türkiye Türkçesindeki isteminin bütün anlamlarda yönelme hâli ekli tamlayıcı olduğu belirtilir (s. 60).

Çağatay Türkçesinde incelenen metinler bağlamında fiilin anlama göre farklılık gösteren istemleri bulunmaktadır ve fiilin, temel anlam olan “demek, söylemek”ten farklı olarak “ad vermek”, “benzetmek”, “bir kişinin veya durumun hakkında kanaate varmak/tanımlamak”, “istemek”, “bahsetmek” anlamlarında kullanıldığı görülmüştür. Tablo 2 incelendiğinde fiilin kullanım yoğunluğuna göre sırasıyla yükleme, eksiz, yönelme, ayrılma, bulunma, vasıta hâli ekli tamlayıcılarla kullanıldığı görülür¹⁴.

1.1.2.1. “ad vermek”

Çağatay Türkçesinde “dè-” fiilinin “ad vermek” anlamının yoğun bir şekilde kullanıldığı görülür. İncelenen metinlerde fiilin bu anlamdaki istemi çoğunlukla +nI, bazen de Oğuzcadan etkilenme yoluyla +ga, bu etkilenmenin yoğun olduğu metinlerde de +a olmuştur. Bir örnekte +nıg ilgi hâli ekinin +m yükleme hâli işlevinde kullanıldığına rastlanmıştır¹⁵. Hâl eklerinin Türk dilinin tarihî veya çağdaş lehçelerinde geniş işlev alanına sahip olduğu (Johanson, 2018: 44) bilinmektedir. Bu farklılıklar araştırmacılar tarafından “görev aktarımı”, nöbetleşme, rejim değişikliği, başka bir hâli karşılama” vd. gibi terimlerle ifade edilmiştir. Değişiklik sadece ilgi ve belirtme hâli ekleri arasında değil, diğer hâl ekleri arasında da olabilmektedir. Örneğin belirtme ve yönelme hâli ekleri arasındaki değişimler araştırmacılar arasında en çok incelenen konulardan biridir. M. Erdem “Türk Dillerinde Belirtme-Yönelme Durum Eki Değişmesi: Bir Değerlendirme”

¹³ Çağatay Türkçesinin klasik sonrası devir metinlerinde ünlülerin klasik devirde olduğu kadar yazılmadığı (Özek, 2014, s. 217) görülür. Bu nedenle bölge ve devrelere göre değişen farklı yazımların araştırılması gerekmektedir.

¹⁴ Bk.; Tablo 2: “dè-” Fiilinin İstatistiği.

¹⁵ Çağatay Türkçesinde ve başta Özbek Türkçesi olmak üzere bazı modern Türk lehçelerinde +nI yükleme hâli ekinin ilgi hâli işlevinde, +nıg ilgi hâli ekinin de yükleme hâli işlevinde kullanıldığı görülür. Konuyla ilgili tartışmalar ve ayrıntılı bilgi için bk.; Tekin (2003); Karahan (2011b); Doğan (2012); Tekin (2013); Pekacar ve Erdem Uçar (2015); Özdemir (2017); Kara (2018); Nalbant (2018); Eker (2019a); Eker (2019b).

adlı çalışmasında *bin-*, *söv-*, *başla-* fiillerinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki istemlerine odaklanmış ve fiillerin Oğuz grubu Türk lehçelerinde genellikle yönelme, diğer Türk lehçelerindeyse genellikle belirtme hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldıkları sonucuna (Erdem, 2015: 183) varmıştır. A. İlker “Ağız Alanlarında Yükleme ve Yönelme Eklerinin Birbiriyle Değişme Sebepleri Üzerine Yeni Bir Bakış” adlı çalışmasında, Manisa ağızındaki yönelme ve belirtme hâli eklerinin, fiilin süreç tipi ve aynı tipe sahip diğer fiillerle anlamsal ilişkisinin sonucu olarak değişim gösterdiğini (İlker, 2013: 646) belirtmiştir. K. Demirci de “Türkçede Hâl Nöbetleşmeleri” adlı çalışmasında fiillerin istem değiştirmesinde baskın veya yerel dillerin etkisinin de dikkate alınması gerektiğini (Demirci, 2007: 126-130) belirtir. İncelenen metinlerde bu kapsamda 1 örnek bulunmaktadır. Aşağıda fiilin Türkiye Türkçesinden farklı olarak kullanılan istemleri görülmektedir:

her zamān ümmetlerige du‘ā kıldı günāhıdın şāf boldı anı tekbir-i şafā dērler (RK: 35). “Her zaman ümmetlerine dua etti, günahından arındı, ona ‘tekbiri safā’ derler.”.

ēy dervīş bolğanlar kırk şartı pilmeklik turur andağ kişini şūfī dēgeyler (RED: 302). “Ey dervişler! Kırk şartı bilen kişiye ‘sufi’ derler.”.

hind ve tacik anı çin dērler (O¹: 46). “Hintliler ve Tacikler ona ‘Çin’ derler.”.

/.../ adını ‘aziz kulu dēdiler (O²: 173). “/.../ Adını ‘Aziz Kulu’ koydular.”.

hindī ve tacik, anı çin ve maçin dērler (O²: 125). “Hintliler ve Tacikler ona ‘Çin ve Maçin’ derler.”.

kağim türk tilinde içi kovuş yıgaçnı kıpçaķ dērler (O²: 126). “Eski Türk dilinde içi oyuk ağaca ‘Kıpçak’ derler.”.

bu vaķtda içi kovuş ağaçnı çıpçaķ dēy tururlar (ŞT: 134). “Bu dönemde içi oyuk ağaca ‘çıpçak’ derler.”.

anı müselmān dērler (ÇRK: 51). “Ona ‘Müslüman’ derler.”.

bu çaķda anı uluğ tağ ve kiçik tağ dēy tururlar (ŞT: 121). “Bu dönemde ona ‘Büyük Dağ’ ve ‘Küçük Dağ’ derler.”.

imdi ol yurtı kılmaķ yurtı dēy tururlar (ŞT: 46). “Şimdi o memlekete ‘Kalmak memleketi’ derler.”.

‘arab tiriñi ādem dēr her nēmerseniñ taşını tiri dērler (ŞT: 112). “Arap, deriye ‘ādem’ der. Her şeyin dışına ‘deri’ derler.”.

terk-i nāmus ēyleben bed-nām bolıl ‘ışķ ara / kim sēni ‘āşık dēgey nāmūs u nāmıñ barıda (BD: 127). “Aşk ile namusu terk edip kötü isimle anıl ki namus ve isim konusunda sana ‘âşık’ desinler.”.

yana yezdcerd aldı mülk ü diyār / ki dērler laķabda anı şehriyār (Sİ: 113). “Yine Yezdeger hükümdar ülkeleri fethetti, [bu yüzden] ona lakap olarak ‘şehriyar’ derler.”.

munı dērler muħammed-i ‘arabī / ol biriniñ mesih olur laķabı (SS: 86). “Buna ‘Muhammed-i Arabi’ derler, öbürünün lakabı da ‘mesih’ olur.”.

şehni dërler sipêh birlen şāh / şāh êmestür yok érse anda sipāh (SS: 326). “Padişaha ordusuyla birlikte ‘padişah’ derler, eğer ordusu yoksa o kişi padişah değildir.”

hüsrev nevâyîyā sēni kôrse / şehni dēgey Melikšāh-i šānī (NŞ: 591). “Ey Nevâyî! Hüsrev seni görse şaha ‘ikinci Melikşah’ der.”

1.1.2.2. “benzetmek”

İncelenen metinlerde “dê-” fiilinin 1 örnekte “benzetmek” anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. *Mevlânâ Sekkâkî Divanı*’ndan alınan örnekte sevgilinin yüzü aya benzetilmiş olup istem yükleme hâli ekli tamlayıcıdır:

yüzini ay dēdim, dağı köp ‘özr koldum uftanıp / şükr ol idiğa kim anı köñlümğa ilhām ēyledi (MSD: 246). “Yüzüne ay dedim [aya benzettim] fakat utanarak çok özürler istedim, o Rabb’a şükür ki onu gönlüme ilham eyledi.” (MSD: 247).

1.1.2.3. “bir kişinin veya durumun hakkında kanaate varmak/tanımlamak”

Ele alınan metinlerde “dê-” fiilinin “bir kişinin veya durumun hakkında kanaate varmak/tanımlamak” anlamında kullanıldığı da görülmektedir. Burada da istem yukarıdaki örneklerde olduğu gibi yükleme hâli ekli tamlayıcıdır:

‘ışk ile dīvāneliğda bolmışam şāhib-kemāl / ‘ışk ehli imdi bābüri dēgey siz zū-fünūn (BD: 145). “Aşk ile divanelikte olgunluk sahibi olmuşum. Şimdi Babür’e çok şeyler bilen aşk ehli diyeceksiniz.”

tiler köñlüm sēni ‘ālemde vü bes / bu nisbettin sēni dil-h’āh dēr min (LD: 147). “Gönlüm seni dünyada ister, bu yüzden sana ‘gönlün isteği’ derim.”

mēni halk kūr’ān okuydur dēsün dēp okur érđiñ (ÇRK: 53). “Halk benim hakkımda ‘Kur’an okuyor.’ desin diye okuyordun.”

ēl arasında mēni aş bērip sahi dēsünler /.../ (ÇRK: 53). “Toplumda bana [yoksullara] yemek veren cömert kişi, desinler.”

yārni dērler ki çekmiş yüz cefā min zār üçün / bolsa miñ cānım fidā eyley cefā-keş yār üçün (NŞ: 494). “Benim hakkımda sevgiliye ‘yüz cefa çekmiş’ derler. Cefakeş sevgilime bin canım olsa feda olsun.”

kim ki ‘ālem halkı birle āšnālıg kılmadı / anı dē ferhunde-ahter muni bilgil baht-yār (FK: 140). İnsanlarla tanışıp görüşmeyen, hemhâl olmayan kimseleri bahtlı insanlar olarak kabul et, bu durumu da iyi ve bahtlı bir durum olarak bil.”

1.1.2.4. “istemek”

Çağatay Türkçesi metinlerinde “dê-” fiilinin 1 örnekte “istemek” anlamında kullanımına da rastlanmıştır. Bu örnekte istem ayrılma hâli ekidir:

eger tendin dēsem bir hāk-sārı / né körüngey işikiñde gubārī (DN: 74). “Eğer bedenimden toza toprağa bulanmayı istesem, Kapında [bedenimin] toz toprağı nasıl görünür?”

1.1.2.5. “bahsetmek”

Aşağıdaki örneklerde “dè-” fiilinin “bahsetmek” anlamında kullanıldığı görülmektedir. İlk iki örnekte istem ayrılma hâli ekiyken son örnekte yükleme hâli ekidir:

ğamım^{du}n ger d^ese içimdeki dāğ / bulut tēg yığlağay ün tartıban dağ (DN: 84).
“İçimdeki yara, gamımdan bahsederse, [o] yara feryat edip bulut gibi ağlar.”.

egerçi bu şānem^{du}n d^eyin saña endek / anıñki la‘l-i lebindin hacil bu beste be-dām (ŞHD: 197). “Bu put [gibi güzel sevgili]’den sana bahsetmek istesem de bu tuzağa düşmüş [kişi] onun kırmızı dudağından utanır.”.

mēni d^eseñ d^eme sēn özge cānd^un / közüñni yum bārī cān u cihānd^un (DN: 79).
“Benden bahsedersen candan başka bir şeyden bahsetme, bari can ve cihana gözünü yum.”.

1.1.3. sor-

“sor-” fiili Çağatay Türkçesinde *sormak*, *öğrenmek*, *bilgi almak üzere soru sormak*, *hal hatır sormak* (Ünlü 2013, s. 1000) anlamlarında kullanılır. Fiilin *sual etmek*, *hatır sormak*; *muayene etmek* anlamında (Ünlü 2013, s. 1000) “sora-” şekli de bulunmaktadır. Fiil, *Senglah*’ta madde başı olarak yer almamasına rağmen farklı kelimeler için verilen örnek cümleler içinde “sormak” anlamıyla 27 kez (Heyet, 2021, s. 74-1307) kullanılmıştır. *Senglah*’ta olduğu gibi *Abuşka Lugatı*’nda da fiilin madde başı olarak kullanımı bulunmamaktadır, ancak fiilin farklı kelimeler için verilen örnek cümleler içinde “soru sormak” anlamıyla türemiş ve çekimli olarak (Atalay, 1970, s. 288) kullanıldığı tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesinde “sor-” (-i, -e, -den) 1. *Birine soru yönelterek herhangi bir konuda bilgi istemek*. 2. *Bir işin sorumluluğu kendisinde olmak, bir işten sorumlu bulunmak* (Argunşah vd., 2023, s. 3000, 3001) anlamlarındadır ve yükleme, yönelme ve ayrılma hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmaktadır. G. Sev, “sual et-” birleşik fiilinin yalın, yükleme ve yönelme hâliyle kullanıldığını (2019, s. 173) belirtir. Fiilin ayrılma hâli ekli tamlayıcıyla kullanımı sadece “Bir işin sorumluluğu kendisinde olmak, bir işten sorumlu bulunmak” anlamı için geçerlidir. Fiil birinci anlamda yükleme ve yönelme hâli ekli tamlayıcıları istemektedir. T. Kahraman fiilin Türkiye Türkçesinde yalın, yönelme, yükleme, bulunma, ayrılma ve vasıta hâlleriyle kullanıldığını (1996, s. 256) belirtmiştir, ancak Kahraman’ın ayrılma hâli ekiyle ilgili olarak verdiği örnekler daha çok ağızlarda kullanılmakta olup Türkiye Türkçesi yazı dilini temsil etmemektedir. Bu yüzden fiilin Türkiye Türkçesinde ayrılma hâli ekiyle kullanıldığını ifade etmek zordur. Nitekim Atacık (2008)’de “Birine soru yönelterek herhangi bir konuda bilgi istemek” anlamında fiilin yükleme, yönelme, bulunma, vasıta ve eşitlik hâli ekli tamlayıcılarla kullanıldığı (s. 245, 246) belirtilmiş, ayrılma hâli ekine yer verilmemiştir.

Çağatay Türkçesinde incelenen metinler bağlamında fiil yoğunluk durumuna göre sırasıyla eksiz, yükleme, ayrılma, yükleme + ayrılma ve yönelme hâli ekli tamlayıcılarla

daha fazla kullanılmıştır¹⁶. Ayrılma hâli ekli tamlayıcı Türkiye Türkçesinde daha az kullanıldığından Çağatay Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılacak aktarmalarda bu duruma dikkat edilmeli, fiilin Türkiye Türkçesindeki istemi esas alınmalıdır. Aşağıda, fiilin ayrılma hâli ekli tamlayıcıyla kullanımını gösteren örnekler görülmektedir:

nedānem haṭamdın sormaṇ sizler ‘ayb noksan faḫrлық cihetidin köñlüm ferişān (RK: 41). “Bilgisizim, hatamı sormayın, ayıplılık, eksiklik ve fakirlik yönünden gönlüm perişandır.”

birāderim cebrā’īl ‘aleyhi’s-selāmdın sordum hażret-i cebrā’īl ‘aleyhi’s-selām ayttılar ki /.../ (ENS: 165). “Kardeşim Cebrail aleyhisselama sordum: Hazreti Cebrail aleyhisselam şöyle cevap verdi /.../”.

buyurdı kim soruñuz bu iki kélindin neçük kim soñğı kélindin dēyü bu iki kélın pākize aruraḫ körkürek turur niçin bularnı sevmes soñğı kélinni sever (O¹: 44). “‘Bu iki geline sorunuz.’ [diye] emretti. Bu iki gelin sonuncu gelinden daha temiz ve güzeldir, neden bunları sevmiyor [da] sonuncu gelini seviyor?”

taḫı sözleşip oltuğanda ḫatunıdın sordı kim munıñ sebebi ne turur (O²:123). “Sonra konuşarak oturduklarında hanımına sordu: Bunun sebebi nedir?”

ḫan ol kişidın sordı kim ne üçün kēyin ḫalıp érđiñ tēp (O²: 128). “Han o kişiye sordu: ‘Niçin geri kalmışın?’ demiş.”

mēn sēndin söz soraydur-mēn (ÇRK: 62). “Ben sana [bir] söz [şey] sormak istiyorum.”

uşbu çaḫda hem bir kişi bir kişidın sorsa éliñniñ omaḫı ne turur tēp sorar (ŞT: 158). “Bu devirde de insanlar birbirlerine [bir şey] soracak olsa memleketin, boyun nedir diye sorar.”

ḫān ol kişidın sordı-kim ne üçün kēyin ḫalıp érđiñ tēp ol aytdı /.../ (ŞT: 140). “Han o kişiye neden geride kaldığını sordu. O [şöyle] cevap verdi /.../”.

sordum ḫaber ol tar ağızdın külp aytur / luṭfı dēme zinhār ki yoḫ yerde gümāndur (LD: 63). “O dar ağızlı [sevgili]’ye haber sordum, gülerek söylüyor, [ey] Lutfi! Sakın söyleme, [çünkü bu] yok yere [bir] şüphe dir.”

kerek şehdin gedā ḫālını sormaḫ / bu devlet kēldi sulṭānımğa maḫşüş (YED: 148). “Padişaha dilencilerin hâlini sormak gerekir. Bu devlet sultanıma özel olarak geldi.”

vaşfını kim aysa bolmas reng-be-reng gülzārı bar / lāledin sor kim neçün bağırga tırnağ éylemiş (ŞHD: 151). “Senin vasıflarından kim bahsetse başarılı olamaz, renk renk gül bahçesi var. Laleye sor, bağırını niçin tırnaklamış?”

velī mēndin iş şüretin sormaḡıl / bu endişe keyfiyyetin sormaḡıl (Sİ: 328). “Ey veli! Bana işin nasıl olduğunu sorma, bu endişenin [de] nasıl olduğunu sorma.”

anda şirīn-kelām u ḫandān yüz / birle kim ḫalkdın sorar-sēn söz (SS: 116). “O zaman tatlı dil ve güler yüzle halka hesap sorarsın.”

¹⁶ Bk.; Tablo 3: “sor-” Fiilinin İstatistiği.

éy ki yūsuf birle sormış-sın ḥabībim ḥüsnidin / ol şabīḥ oldu leṭāfet içre ammā bu melīḥ (NŞ: 103). “Ey! Yusuf ile sevdiğimin güzelliğini sorgulamışsın. Ama bu güzel, güzellik içinde güzel oldu.”.

gūyiyā tūtī ḥatıṅ birle lebiḍin sordı nutḳ / kim libās oldu zümür-rūd-gün aḡa minkār la‘l (NŞ: 370). “Güya papağan konuşarak yüzündeki tüyünü ve dudağını sordu. Ona zümrüt, elbise; lal de gaga oldu.”.

nevāyī ḥālını ol yok ağızḍın sorma émdi kim / ‘adem yolıḡa bardı mihriṅ ol bī-ḥānümān alḡaç (FK: 102). “Ey Nevâyî! Hâlini o yok denecek kadar küçük olan ağıza [sevgiliye] sorma. Çünkü o evsiz barksız [kişi], senin sevgini alınca yokluk yoluna gitti.”.

bizni devrān miḥneti hem ‘aciz étmiş hem ḡarı / ḥüsn ile ḡuvvetni ra‘nā nev-civānlarḍın soruḡ (FK: 342). “Bizi dünya sıkıntısı hem aciz duruma sokmuş hem de yaşlandırmış. Güzellik ile kuvveti güzel gençlere sorun.”.

1.2. Türemiş Fiiller

1.2.1. kon-

Çağatay Türkçesinde “kon-” fiiline *konmak*, *konaklamak* (Ünlü, 2013, s.645); Türkiye Türkçesinde ise (-e) 1. *Kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere inmek*. 2. *Yolculukta geceyi geçirmek için bir yerde kalmak, konuk olmak*. 3. *Kısa bir süre için bir yere yerleşmek, bir yeri yurt edinmek*. 4. *mec. Bir şeyi emeksiz edinmek* (Argunşah vd., 2023, s. 2089); anlamları verilmiştir. Fiildeki -n- fiilden fiil yapma eki olup dönüşlülük bildirir: ko-n- (Gülensoy, 2011, s. 537). Fiil *Senglah* ve *Abuşka Lugatı*’nda madde başı olarak yer almamış olup *Abuşka Lugatı*’nda fiilin türevi olan “konaḡ” şekli (Atalay, 1970, s. 337) 1 yerde kullanılmıştır.

Yukarıda *Türkçe Sözlük*’ten alınmış açıklamada, “kon-” fiilinin bütün anlamlarda yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığı ifade edilmiştir. T. Kahraman fiilin yalın, bulunma ve yönelme hâli ekleriyle kullanıldığını (1996, s. 205) belirtmiştir. Ancak Kahraman’ın bulunma hâli eki için verdiği örnekler ağızlarda görülen şekildir ve büyük ölçüde “yerleşmek” anlamında olup Eski Anadolu Türkçesinin kalıntısıdır.

Atacık (2008)’de “kon-” fiiline “Kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere inmek, koyma işi yapılmak; konuk olmak; bir yeri yurt edinmek” anlamları verilmiş ve fiilin yönelme, ayrılma ve vasıta hâli ekleriyle kullanıldığı (s. 192) belirtilmiştir.

Bu bilgilerden hareketle “kon-” fiilinin Çağatay Türkçesindeki anlamının Türkiye Türkçesinden kısmi olarak farklılık arz ettiği söylenebilir. Söz gelimi *Türkçe Sözlük*’te fiile ikinci ve üçüncü anlamlarda “Yolculukta geceyi geçirmek için bir yerde kalmak, konuk olmak. Kısa bir süre için bir yere yerleşmek, bir yeri yurt edinmek” anlamları verilse de bu anlamdaki kullanım tarihî metinlerde ve ağızlarda bulunmakta, dolayısıyla fiil Türkiye Türkçesinde daha çok “Kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere inmek” anlamında

kullanılmaktadır. Bu yüzden fiilin Çağatay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi özelinde “kısmi yalancı eşdeğer”¹⁷ olduğu söylenebilir.

İncelenen metinlerde fiilin 32 kez gibi az bir kullanıma sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu kullanımlarda fiil daha çok sırasıyla eksiz, yönelme ve bulunma hâli ekli tamlayıcılarla kullanılmıştır¹⁸. Buna bakarak eksiz tamlayıcı dışında fiilin daha çok Türkiye Türkçesindeki gibi yönelme hâli ekli tamlayıcıyı istediği söylenebilir. Ancak bulunma hâli ekli tamlayıcı da 6 kez gibi yönelme hâli ekli tamlayıcıya yakın bir kullanıma sahiptir. Bulunma hâli ekli tamlayıcı Türkiye Türkçesindeki kullanıma aykırılık teşkil eder. Bu nedenle yapılacak aktarımlarda Türkiye Türkçesine uygun olarak yönelme hâli ekli tamlayıcı tercih edilmelidir:

āḥir bir kūn uşbu menzilde kondı (TÇ: 1031). “Sonunda bir gün bu yere yerleşti.”.

/.../ bu bāğların kuşları her şanavber servleri bustānı konup her türlüğ nağmeler birle ıřķ-bāzlık kıılır /.../ (ŞHD: 123). “Bu bağların kuşları çam fıstığı ağaçlarından oluşan bahçeye konup türlü türlü nağmelerle cilve yapıyor.”.

bu endiše köñlümde konmay karār / helāk ēyleben ʿacz ile ıztırār (Sİ: 89). “Bu düşünce gönlüme girip yerleşmeden [beni] acz ile çaresizlik helak eyledi.”.

1.2.2. ķondur-

“kondur-” fiili Çağatay Türkçesinde *kondurmak*, *yerleştirmek* (Ünlü, 2013, s. 646) anlamında kullanılır. Kelimedeki *-n-* ve *-dur-* ekleri fiilden fiil yapma ekleri olup *-n-* eki dönüşlülük, *-dur-* ise ettirgenlik bildirir: *ķo-n-dur* (Gülensoy, 2011, s. 538). Fiil *Senglah* ve *Abuşka Lugatı*’nda kullanılmamıştır. “kondur-” fiili *Türkçe Sözlük*’te *(-e) 1. Konma işini yaptırmak. 2. Geliřigüzel takmak, iliştirmek. 3. (-i) birden yapıvermek veya söyleyivermek. 4. mec. Yakıştırmak, haksız yere birtakım eksiklikler isnat etmek, üzerine yormak* (Argunşah vd., 2023, s. 2087) anlamlarındadır. Bu açıklamada, fiilin “birden yapıvermek veya söyleyivermek” anlamında yükleme, diğerk anlamlarda yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığı ifade edilmiştir.

Atacık 2008’de “kondur-” fiilinin “Koma işini yaptırmak; gelişigüzel takmak; birden yapıvermek veya söyleyivermek; üzerine yormak.” anlamlarına işaret edilmiş ve fiilin bu anlamlara bağılı olarak yükleme, yönelme ve vasıta hâli ekleriyle kullanıldığı (s. 192) belirtilmiştir.

Eski Anadolu Türkçesinde “kon-” ve onun türevi olan “kondur-” fiilleri hem yönelme hem de bulunma hâli ekli tamlayıcıyla kullanılır (Özkan, 1999, s. 139).

İncelenen eserlerde “ķondur-” fiiline 2 yerde rastlanmıştır. Bunlardan biri yönelme, diğeri bulunma hâli ekiyle kullanılmıştır¹⁹. Aşağıda bu kullanımlar görölmektedir:

¹⁷ Yalancı eşdeğerlik terimi ve yalancı eşdeğerlik türleri için bk.; Resulov (1995); Demir (1997); Özkan (1999); Uğurlu (2002); Karadoğank (2004a); (2004b); Uğurlu (2004); (2007); Denizler (2007), Uğurlu (2011); Eker (2015); (2017).

¹⁸ Bk.; Tablo 4: “ķon-” Fiilinin İstatistiğı.

¹⁹ Kullanım yoğunluğu çok fazla olmadığı için tablo oluşturulmamıştır.

/.../ emîr têmür-i gürgân anıñ kırk miñ öyli türkmen eli birlen köçürüp tebrîz vilâyetige kondurdı (O²: 168). “/.../ Gûrgan Emir Timur, onu kırk bin çadırılı Türkmen obasıyla birlikte göç ettirip Tebriz iline yerleştirdi /.../”.

al inçe miñ ney kondurup zülfüñni kör bâzî bile / köñlüm hamâmı boynığa toyğunça ney saldı ğareng (LD: 110). “Al yanağın üzerine bin ney yerleştirip saçını oyun ve eğlence olarak gör. Ney, gönlümün güvercininin boynuna doyuncaya kadar çığlık attı.”.

1.2.3. koy-

Çağatay Türkçesinde “koy-” fiili daha çok *koymak, bırakmak, terk etmek, salmak* (Ünlü, 2013, s. 651) anlamlarında kullanılmıştır. Fiil, Eski Türkçedeki “kod-” fiilinden kod- > koz- > kot- > koy (Gülsevin, 1998, s. 51) şeklinde bir fonetik değişim geçirmiş, “ko-” kökünden -d-, fiilden fiil yapma ekiyle türemiştir (Gülensoy, 2011, s. 548). Fiil *Senglah*’ta bulunmazken *Abuşka Lugatı*’nda “koy, terk et” (Atalay, 1970, 338, 339) anlamlarıyla ve çeşitli çekim ekleriyle 4 kez kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde ise fiil hepsinde yükleme ve yönelme hâli ekli tamlayıcıyla olmak üzere “bırakmak/yerleştirmek, işe yerleştirmek, gitmesine izin vermek, eklemek, imza vb. yazmak, kuralları belirlemek, etkilemek, kullanımı belirlemek, terk etmek/vazgeçmek” anlamlarında (Argunşah vd., 2023, s. 2113) kullanılır.

Çağatay Türkçesinde incelenen metinler bağlamında “koy-” fiilinin kullanım yoğunluğuna göre sırasıyla eksiz, yönelme, yükleme, yönelme + bulunma, yükleme + bulunma hâli ekli tamlayıcılarla kullanıldığı²⁰ görülür. Fiilin Türkiye Türkçesindeki istemi yukarıda alıntılara yapılan *Türkçe Sözlük*’te de belirtildiği gibi yükleme ve yönelme hâli ekli tamlayıcıdır.

Kahraman (1996)’da fiilin yalın, ayrılma, yükleme, yönelme, vasıta hâli eklerini almış tamlayıcılarla kullanıldığı (s. 208) ifade edilmiştir, ancak bulunma hâli ekiyle ilgili verilen örnekler daha çok ağızlarda olan, yazı dilinde bulunmayan kullanımlardır.

Atacık (2008)’de fiilin Türkiye Türkçesindeki istemi, “Bir şeyi bir yere bırakmak, eklemek, etkilemek, terk etmek, kuralları belirlemek” anlamları özelinde yükleme, yönelme ve bulunma hâli ekli tamlayıcı olarak (s. 193) ifade edilmiştir.

İncelenen metinlerde fiilin isteminin genel olarak “koymak, üstüne/önüne bırakmak, kalmamak/tükenmek, atmak, üstüne yerleştirmek, görevlendirmek/görevlendirerek yerleştirmek, vazgeçmek, terk etmek, saklamak” anlamlarında bulunma; “kendi seçimine bırakmak” anlamında yönelme; “eser, iz bırakmadan yok etmek” anlamında da ayrılma hâli ekli tamlayıcı olduğu söylenebilir. Türkiye Türkçesindeyse istem daha çok yönelme hâli ekli tamlayıcıdır. Aşağıda fiilin farklı anlamlardaki istemleri görülmektedir:

²⁰ Bk.; Tablo 5: “koy-” Fiilinin İstatistiği.

1.2.3.1. “koymak, üstüne/önüne bırakmak, kalmamak/tükenmek, atmak, üstüne yerleştirmek”²¹

Fiil, “koymak, üstüne/önüne bırakmak, kalmamak/tükenmek, atmak, üstüne yerleştirmek” anlamlarında genellikle bulunma hâli ekli tamlayıcıya ihtiyaç duyar:

eger veli bolsa yemes eger veli bolmasa yer andın bileli dep bir neçe yasavullar bu müşük kebabi birle tokkuz nannı alıp kélip bu dervişlerniñ aldıda koydılar (TÇ: 1032). “‘Birkaç görevli, ‘Eğer veliyse yemez veli değilse yer, ondan anlayalım.’ diyerek bu kedi kebabıyla dokuz [adet] ekmeği alıp bu dervişlerin önüne koydular.”.

cân memleketin yaqtı yanar otka firâkıñ / cân tende koydı hod ol cādū karakıñ (LD: 39). “Ayrılığın, can memleketini yanan ateşte yaktı; kendisi o büyülu bakışını beden[ime] bıraktı.”.

neçe kün çün bu nev‘ erdi harāb / koymadı ızırāb cismide tāb (SS: 173). “Birkaç gün harap bir şekilde geçti. İstirap, bedeninde güç bırakmadı.”.

/.../ anıñ eczāsını birbirine maḥlūt éyleyip mekke ve tāyif arasında koydı (O²: 97). “/.../ onun parçalarını birbirine karıştırıp Mekke ve Taif arasına bıraktı.”.

sén mēniñ anam turur sén eger bu kündin soñ bu kılıgıñı koymasañ seni pāre pāre kılıp her müceñni bir yerde koyar mēn tēdi (ŞT: 188). “‘Sen benim anamsın. Eğer bundan sonra bu yaptığını bırakmazsan seni parça parça yapar her parçanı bir yere atarım’ dedi.”.

1.2.3.2. “görevlendirmek, görevlendirerek yerleştirmek”

Aşağıdaki örnekte fiil “görevlendirmek, görevlendirerek yerleştirmek” anlamındadır ve istemi de bulunma hâli ekli tamlayıcıdır:

yasadı altı künde yetti eyvān / koyuban üstide daruğa keyvān (DN: 39). “Satürn gezegeninin üstüne bekçi koyup altı günde bir köşk yaptı.”.

1.2.3.3. “vazgeçmek, terk etmek”

Aşağıdaki örnekte fiil “vazgeçmek, terk etmek” anlamındadır ve istemi de yine bulunma hâli ekli tamlayıcıdır:

çü koysañ ol harāb alıda kāmı / bitigni tiz tégür bizdin selāmı (DN: 68). “O harap olmuş huzurunda hevesi arzuyu bıraktığında mektubu ve selamı bizden ona tez ulaştır.”.

1.2.3.4. “saklamak”

Aşağıdaki örnekte fiil “saklamak” anlamındadır ve yaygın kullanıma paralel olarak bulunma hâli ekli tamlayıcıya ihtiyaç duymuştur:

érür deyr içre ança muğ-beçe şüret-nümā éy şeyh / ki ma‘nī nakşını köñlünde koymas her kemīn şüret (FK: 87). “Ey şeyh! Yüzünü ibadethane içinde gösteren ancak Mecusi çocuğudur. Öyle ki mana nakşını her eksik görünüşlü kişi gönlünde saklayamaz.”.

²¹ Bu anlamlarda çok sayıda örnek tespit edilmiş olup çalışmanın hacmi gözetilerek bunların sadece 4’ü inceleme kapsamına alınmıştır.

1.2.3.5. “kendi seçimine bırakmak”

Aşağıdaki örnekte fiil “kendi seçimine bırakmak” anlamında yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmıştır:

/.../ *sén ménî ihtiyārımğa koymadıñ* (ŞT: 190). “/.../ sen beni kendi seçimime bırakmadın.”.

1.2.3.6. “eser, iz bırakmadan yok etmek”

Aşağıdaki örnekte ise fiil “eser, iz bırakmadan yok etmek” anlamındadır ve bu anlamda fiilin istemi de ayrılma hâli ekli tamlayıcıdır:

ve andın sonķ hābīl kurbānlığına barıp eșer andın koymadı (O²: 104). “Ve Habil’in kurban sunduğu yere gidip [o kurbanlıklardan] bir eser bırakmadı [hepsini yok etti.]”.

1.2.4. kuy-

“kuy-” fiili “kud-” fiilinden gelişen ve “koy-” fiilinden anlam ve yapı bakımından farklı olan bir fiildir. Fiil -d- fiilden fiil yapma ekiyle türemiş olup fonetik olarak kud- > kuz- > kut- > kuy- şeklinde bir değişim göstermiştir. Esasen ortada iki farklı fiil söz konusu olmakla birlikte “bulaşma” neticesinde “kuy-” fiili araştırmacılar tarafından “koy-” fiiliyle birleştirilerek okunmuş ve değerlendirilmiştir. Temelde “koy-” fiili “bırakmak”, “kuy-” fiili ise “sıvı ve hububat türünden şeyleri dökmek” anlamındadır (Gülsevin, 1998, s. 51-57). Başka bir ifadeyle “koy-” fiilinde bir nesneyi bir yerin üstüne “bırakmak” anlamı varken “kuy-” fiilinde bir nesnenin yukarıdan aşağı bir hareketle “dökülmesi, indirilmesi” anlamı söz konusudur. Verilen örneklerde sıvı vb. nesnenin kaba dökülmesi, içine yerleştirmek (mezara yerleştirmek) anlamı bulunmaktadır.

İncelenen metinlerde fiil 23 yerde tanıklanmıştır. Bu yerlerde fiilin daha çok bulunma hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığı görülür. Diğer kullanımlar ise kullanım yoğunluğuna göre eksiz, yükleme, yönelme, yükleme + bulunma ve yükleme + ayrılma şeklindedir²². Aktarma çalışmalarında bulunma hâli yönelme hâliyle değiştirilmelidir:

kafđın aķķan bulakññ suyıdur āb-ı zūlal / kim alarnñ içide kuyğıl ‘acāyib bir hilāl (ŞHD: 309). “Tatlı su, Kaf dağından akan nehrin suyudur. [Bunun için] onun içine şaşılacak derecede güzel bir hilal koy.”.

şāhlar kim kōrūp zamānede renc / yēr tūbide kuyarlar ērmiş genç (SS: 417). “Vaktiyle sıkıntı çekmiş padişahlar hazineyi yer altına koyarlarmış.”.

lācverdī çerh cāmıda şafaķdın kuydı mey / koy şafaķ-gūn bādesin hem lācverdī cām ara (FK: 24). “Lacivert renkli gök, kadehe kıvıll renkli bir içki koydu. [Sen de] kıvıll renkli içkiyi lacivert renkli kadehe koy.”.

ēmdi sēni bir yērde kuymaķ üçün turur-mēn (O²: 152). “Şimdi seni bir yere koymak [defnetmek] için kalkıyorum.”.

‘ālemdin vefāt bolğanda öziniñ kōñlek tambalı birle gūrda kuydılar (ÇRK: 57). “Vefat ettiğinde gömlek ve pantolonuyla defnettiler.”.

²² Bk.; Tablo 6: “kuy-” Fiilinin İstatistiği.

1.2.5. tayan-

Eski ve Orta Türkçede “taayan-” şeklinde görülen fiil, T. Gülensoy’a göre farazi “*tay” isminden +a- isimden fiil ve bundan da -n- fiilden fiil yapma ekiyle genişlemiştir (2011, s. 269). tay+a-n-: tayan- > dayan-. Çağatay Türkçesinde “taayan-” fiili daha çok *dayanmak, yaslanmak* (Ünlü, 2013, s. 1092) anlamında kullanılır. Fiil *Senglah*’ta madde başı olarak bulunmaz, ancak farklı kelimeler için verilen örnek cümleler içinde 3 kez *katlanmak tahammül etmek* (Heyet, 2021, s. 46, 520, 1175) anlamında kullanılmıştır. Fiilin *Abuşka Lugatı*’nda madde başı veya örnek cümleler içinde kullanımı mevcut değildir. *Türkçe Sözlük*’te fiile 11 anlam verilmiş olup ilk sırada verilen “dayanmak, yaslanmak” anlamının yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığı (Argunşah vd., 2023, s. 929, 930) belirtilmiştir.

İncelenen Çağatay Türkçesi metinlerinde “dayanmak, yaslanmak” anlamında kullanılan fiilin isteminin daha çok yönelme hâli ekli tamlayıcı olduğu tespit edilmiştir. Bunu eksiz (3 kez) ve yükleme hâli ekli tamlayıcı (2 kez) izler²³. Türkiye Türkçesinde bu anlamdaki istem Argunşah vd. 2003’te belirtildiği gibi daha çok yönelme hâli ekli tamlayıcıdır. D. A. Atacık, fiilin Türkiye Türkçesinde yönelme, bulunma ve vasıta hâli ekleriyle kullanıldığını (2008, s. 182) belirtmiştir. Dolayısıyla aktarma çalışmalarında kaynak metindeki yükleme hâli ekli tamlayıcı yönelme hâli ekli tamlayıcıya dönüştürülmeli ve böylelikle aktarımda istem hatasına düşülmemelidir. Aşağıdaki iki örnekte fiilin yükleme hâlinde kullanıldığı görülmektedir:

bu ‘aşānı tayanıp bu rüy-ı ‘ālemni seyr kılıp yörünizler (TÇ: 1031). “Bu asaya yaslanıp bu yeryüzünü gezip dolaşın.”.

bu ‘aşānı tayanıp rüy-ı ‘ālemni seyr kılıp yörür édiler (TÇ: 1031). “Bu asaya yaslanıp yeryüzünü gezip dolaşıyorlardı.”.

1.3. Birleşik Fiiller

1.3.1. ‘amel kı/-amel ét- / ‘amelge keltür-

Çağatay Türkçesinde “‘amel kı/-” *hareket etmek, davranmak, iş görmek* (Ünlü, 2013, s. 40); “‘amelge keltür-” birleşik fiili ise “‘amelge kıvür-” şekliyle *gerçekleştirmek, fiiliyata dökmek, hayata geçirmek* (Ünlü, 2013, s. 40) olarak tanımlanmış olup fiil *Senglah* ve *Abuşka Lugatı*’nda bulunmamaktadır. Birleşik fiilin diğer bir şekli olan “‘amel ét-” ise “‘amel éyle-” olarak “‘amel kı/-” birleşik fiiliyle aynı karşılıklar verilerek ortaya konulmuştur. Birleşimin isim kısmını oluşturan “‘amel” kelimesi *iş, amel, fiil* (Ünlü, 2013, s. 40); yardımcı fiil kısmı da *kılmak, etmek, yapmak* (Ünlü, 2013, s. 40) anlamlarıyla karşımıza çıkar. *Türkçe Sözlük*’te “amel” kelimesine üç anlam verilmiştir: Ar. ‘amel 1. Edim. 2. din b. Dinin buyruklarını yerine getirmek için yapılan iş, fiil veya hareket. 3. mec. İshal (Argunşah vd., 2023, s. 174).

İncelediğimiz Çağatay Türkçesi metinlerinde “‘amel kı/-” birleşik fiilinin, genellikle +GA yönelme hâli ekiyle kullanıldığı görülmüştür. Diğer kullanımlar kullanım yoğunluğuna göre sırasıyla eksiz, vasıta, yükleme, ayrılma ve bulunma hâli ekli

²³ Bk.; Tablo 7: “taayan-” Fiilinin İstatistiği.

tamlayıcılar şeklindedir²⁴. Bu eserlerde “amel-êt-” birleşik fiiliyse 2 yerde olmak üzere, birinde ayrılma, diğerinde yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmıştır. Yine başka bir birleşik fiil olan “amelge keltür-”, 2 yerde tespit edilmiş olup her ikisi de yükleme hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmıştır. “amel kı-” ve “amel-êt-” birleşik fiillerinin ayrıca Türkiye Türkçesindeki kullanıma paralel olarak vasıta hâli ekli tamlayıcının karşılığı olan “birle ~ bile ~ birlen ~ bilen” edatlarıyla kullanıldığı da tespitlerimiz arasındadır. “amel-êyle-” birleşik fiili sadece *Sedd-i İskenderî* adlı eserde tespit edilmiş olup bulunma hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmıştır.

Vasıta hâli ekli tamlayıcıyla kullanım Türkiye Türkçesiyle istem farklılığı oluşturmadığı için inceleme kapsamının dışında bırakılmıştır. Türkiye Türkçesinde fiil “amel et-” şeklinde kullanılmakta olup istem ise yönelme (Sev, 2019, s. 30) ve “ile” edatı ve bunun eklenmiş şekli olan +IA ekiyle kurulan vasıta hâli ekli tamlayıcıdır. Aşağıda fiilin Çağatay Türkçesindeki kullanımları görülmektedir:

evvel imâmetge yaramağan kişi ikinci fâsık kişi üçüncü türük kişi dörtüncü risâleğe ‘amel kılmamağan pütüp özi bile tutmağan kişi /.../ (RT¹: 29). “Birincisi imamlığa uygun olmayan kişi, ikincisi günahkâr kişi, üçüncüsü cahil kişi, dördüncüsü risaleyi uygulamayan [onu] yazıp yanında bulundurmayan kişi /.../.

ve ol kavım şeytân söziğe ‘amel kılip ol şüreti kabûl êtdi (O²: 111). “Ve o kavim şeytanın sözüne uyarak o şekli [putu] kabul etti.”.

her üstâdî kim risâlesiz iş kılsa ve bu risâle-i şerîfge ‘amel kılmama pirân-ı mât-tekaddemlerniñ emr-i şerîfleridin bî-haber bolsa /.../ (RA: 41). “Meslek erbabı olan [bir] kişi risaleyi dikkate almadan çalışsa ve bu risaleye uysa önceki meslek erbablarının mukaddes işlerinden habersiz olsa /.../”.

/.../ ve yene ve her üstâdî ki bu risâleğe ‘amel kılsa kıyâmet künide yüzi on dört kâcedeki tolunaydêk bolup kofkaylar (RH: 39). “Ayrıca bir usta, bu risaledeki kaideleri uygularsa kıyamet gününde [onun] yüzü ayın on dördü gecesindeki dolunay gibi olur ve [o şekilde mezarından] kalkar.

risâle saklap risâleğe ‘amel kılgan dehşânları her kişi îzâ ihânet kılsa ol kişiğe şerî’atda derre lâzım bolur (RD: 56). “Risaleyi muhafaza edip ona göre hareket eden çiftçilere kim eziyet eder, kötülük yaparsa o kişiye dinde sopa vurma cezası vermek gerekir.

her tâlib ki bu vaşıyyet-nâmeğe ‘amel kılip istiķâmet kılsalar dünyâ ve ‘uķbâ aña müyesser bolğay (RED: 304). “Her talip bu risaleye göre hareket ederse dünya ve ahiret ona kolay olur.

bu hünerni örgengen ustâ bu risâleğe ‘amel kılsa köp menfa’atler körer (RT²: 14). “Bu mesleği (sanatı) öğrenen usta bu risaleye [göre] davranış çok yarar görür.”.

ol vaķtdın tâ bu künğaçâ barça türkmenler ol kitâbnıñ mes’eleleriğe ‘amel kıla tururlar (ŞT: 220). “O dönemden bugüne kadar bütün Türkmenler o kitabın ilkelerini uygulayagelmışlerdir.”

²⁴ Bk.; Tablo 8: “amel kı-/-êt-; ‘amelge keltür-” Birleşik Fiilinin İstatistiği.

ol kişi yarlıkka ‘amel kılıp keldi (ŞT: 146). “O kişi emre uyup geldi.”

/.../ bizdin soñ her biriñiz bu rü ‘yet-i marziyyedin ‘amel edüp ve bu tarıka birle sülük ve meslük kılıñlar /.../ (O²: 92). “/.../ bizden sonra her biriniz bu güzel teamülü uygulayıp bu şekilde hareket ediniz.”

/.../ bizim eyyāmımızdın soñ her bir evlādımız nesl-be-nesl bu oğuznāme-i mu‘teber sözine ‘amel edüp öz ‘aşrında ve eyyāmında bu silsile-i ‘āliye birle özini güzestelerine ittişāl vērüp ve ferzendlerini (...)²⁵ hidāyet kılsun /.../ (O²: 92). “/.../ bizim devrimizden sonra her bir evladımız nesilden nesile bu değerli *Oğuzname* kitabındaki sözlerle göre hareket edip kendi asrında ve devrinde bu büyük soy zincirine dayanarak kendisini atalarıyla birleştirsın ve çocuklarına doğruyu öğretsin /.../.”

her dehkan diyanet bilen bolup risāleni ‘amelge keltürse ölürde imān bilen bargay (RD: 56). “Her çiftçi, dinin gereklerini yerine getirip bu risaleyi [de] uygularsa imanlı olarak ölür.”

her kişi ihlāş ve ‘akīde birle pīrleridin meded ve isti‘ānet tilep bu risāleni ‘amelge keltürse kıyāmet küni yüzi on dört kēceki talunaydēk bolup kopqaylar /.../ (RNM: 50). “Kim ihlas ve inançla meslek büyüklerinden yardım isteyip bu risaleyi uygularsa kıyamet gününde yüzü ayın on dördü gecesindeki dolunay gibi olur ve [o şekilde mezarından] kalkar.”

1.3.2. ikrām kıl-/ikrām et-

Arapça kökenli “ikrām” kelimesiyle “kıl-/et-” yardımcı fiillerinden oluşan birleşik fiil, Çağatay Türkçesinde *ağırlama*, *saygı gösterme* (Ünlü, 2013, s. 518) anlamlarındadır. Fiil, *Senglah*’ta madde başı olarak ele alınmamış, 2 yerde farklı kelimeler için verilen örnek cümleler içinde “saygı göstermek” (Heyet, 2021, s. 302, 1014) anlamıyla kullanılmış, *Abuşka Lugatı*’nda ise yer almamıştır. İncelenen metinlerde birleşik fiilin Türkiye Türkçesinde kullanıldığı gibi cömertlikte *bulunmak*, *ikram etmek* anlamlarına da rastlanmıştır. *Oğuzname* (Kazan Nüshası) adlı eserde yükleme hâli eki Batı Türkçesinin etkisiyle +ı şeklinde gelmiş, bir eserde +ni şeklinde görülmektedir. Fiil incelenen eserlerin üçünde +GA yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde “ikram” ismi birleşik fiil teşkilinde “et-” yardımcı fiiliyle kullanılır ve birleşğin anlamı *Türkçe Sözlük*’e göre “konuğa bir şey sunarak onu ağırlamak” ve “fiyat indirimi yapmak”tır (Argunşah vd., 2023, s. 1682).

Yukarıdaki bilgilerden Çağatay Türkçesindeki “saygı gösterme, ağırlama, izzet ikramda bulunma” anlamının Türkiye Türkçesinde bulunmadığı, bunun yerine “konuğa bir şey sunma” anlamının kullanıldığı söylenebilir. Bu iki anlam yakın gibi görünse de birbirinden farklıdır. Türkiye Türkçesinde anlam “konuğa bir şey sunma” olduğunda istem yönelme, ayrılma ve yükleme hâli ekli tamlayıcıyken (Sev, 2019, s. 94), Çağatay Türkçesinde “saygı gösterme” anlamında kullanıldığında istem yükleme hâli ekli tamlayıcı olabilmektedir. Bu durumda Türkiye Türkçesine göre farklılık oluşmaktadır. Bu farklılığın sebebi Türkiye Türkçesinde “saygı göstermek” birleşik fiilinin sadece yönelme

²⁵ Dipnotta burada okunamayan kelimenin yazmadaki şekli verilmiştir. Kelime “buta”dır ve “yavru” anlamındadır.

hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmasıdır. Aşağıdaki ilk iki örnekte fiil “saygı göstermek” anlamında olup yükleme, son iki örnekte ise yine “saygı göstermek” anlamında ve Türkiye Türkçesindeki gibi yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmıştır. Aktarma faaliyetinde zorluk teşkil eden durum, fiilin “saygı göstermek” anlamında kullanılması durumunda istemin Türkiye Türkçesine göre farklılık arz etmesidir. Bu durumda aktarımda, Türkiye Türkçesine uygun olarak yönelme hâli ekli tamlayıcı tercihinde bulunmak gerekmektedir.

İncelenen metinlerde birleşik fiilin 11 kez kullanıldığı görülür. Bunların 6’sı yönelme, 2’si yükleme, 2’si eksiz, 1’i yükleme + yönelme hâli ekli tamlayıcıdır²⁶. Fiil aşağıdaki ilk 2 örnekte yükleme, sonraki 2 örnekteyse yönelme hâli ekli tamlayıcı almıştır:

ëy dervîş her kim ganîlerni ikrām kılsa dünyâsı için apa vü ecdâdını evlâdlarını ebedü’l-ebed Hudâ-yı Te‘âlâ la‘netiğa giriftâr bolur (RED: 301). “Ey derviş! Zenginlere cömertlikte bulunan kişinin babası, ecdadı ve evladı dünyada sonsuza kadar Allah Teâlâ’nın lanetine tutulur”.

ve mēndin sonķ sizler hem uluğlarınızı ‘izzet ve ikrām ēdiñler ve kiçiklerinize ri‘āyet ēdiñler (O²: 131). “Ve benden sonra sizler büyüklerinize saygı gösterin, küçüklerinizi koruyup gözetin.”.

çün du‘ā kıldım rakībğa bērdi dūšnām ol maña / hayf ēmiş eblehge kılmek ‘izzet ü ikrāmını (LD: 259). “Rakibime dua ettim, o ise bana küfretti. Ahmak kişiye saygı ve hürmet göstermek boşunaymış.”.

ve efrāsyāb aña i‘zāz u ikrām kılp kızın bērip türkistān vilāyetin bērdi (TMA: 195). “Ve Efrāsyāb ona hürmet ve ikramda bulunarak kızını verdi, Türkistan bölgesini [de] ona bıraktı.”.

1.3.3. meşğül bol-

Arapça kökenli “meşğül” kelimesiyle “bol-” yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiil, Çağatay Türkçesinde *meşgul olmak*, *bir işle uğraşmak* (Ünlü, 2013, s. 748) anlamlarında olup genellikle yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmaktadır. Fiil *Senglah*’ta madde başı olarak ele alınmamış, ancak farklı kelimeler için verilen örnek cümleler içinde 4 yerde “bir işle uğraşmak” (Heyet, 2021, s. 849, 1165, 1234) anlamında kullanılmıştır. Eserde fiilin “ëyle-” yardımcı fiiliyle ve “meşgul etmek” anlamında kullanıldığı 1 örneğe (Heyet, 2021, s. 1260) de rastlanmıştır. *Abuşka Lugatı*’nda “meşğül bol-” şeklinde gerek madde başı gerekse örnek cümleler içinde bir kullanım bulunmamaktadır. Çağatay Türkçesinde yönelme hâli ekli tamlayıcının yanı sıra seyrek de olsa Oğuzcanın etkisiyle “birle ~ birlen ~ bile ~ bilen ~ ile” edatıyla oluşturulan vasıta hâli ve çok az olarak bulunma hâli ekli tamlayıcıyla kullanımı mevcuttur.

Çağatay Türkçesinde, yardımcı fiilin değiştiği, “meşğül ët-, meşğül ëyle-” ile “bol-” fiilinin Batı Türkçesinin etkisiyle “ol-” şekline dönüştüğü “meşğül ol-” şekilleri (Ünlü,

²⁶ Bk.; Tablo 9: “ikrām kıl-/ët-” Birleşik Fiilinin İstatistiği.

2013, s. 748) de bulunmaktadır²⁷. Türkiye Türkçesinde ise fiilin “meşgul et-” ve “meşgul ol-” biçimleri olup “meşgul et-” 1) vaktini almak. 2) uğraştırmak. 3) oyalamak; “meşgul ol-” ise vaktini vermek, uğraşmak, oyalanmak (Argunşah vd., 2023, s. 2348) anlamlarında kullanılmaktadır.

A. Özkan Eski Anadolu Türkçesinde fiilin çoğunlukla yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığını, Türkiye Türkçesindeyse istemin vasıta hâline geçtiğini (1999, s. 132) belirtmiştir. Fiilin Türkiye Türkçesindeki istemi vasıta hâli ekli tamlayıcıyken Çağatay Türkçesinde çoğunlukla yönelme hâli ekli tamlayıcıdır. Z. Korkmaz da “meşgûl ol-” birleşik fiilinde yönelme hâli ekinin “ile” anlamı katan vasıta hâli eki işlevinde kullanıldığını (Korkmaz, 1973, s.140) belirtir.

İncelenen metinlerde birleşik fiilin 119 kez kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kullanımların büyük çoğunluğunda (101 kez) fiilin yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığı, diğer tamlayıcılarınsa birbirine yakın sayıda ve az bir yoğunlukta olduğu görülmektedir²⁸.

Aşağıda fiilin Türkiye Türkçesinden farklı olarak yönelme hâli ekiyle kullanıldığı örnekler görülmektedir. Bu örneklerde kaynak metin aktarılırken Türkiye Türkçesindeki istem esas alınmalı ve aktarımda vasıta hâli ekli tamlayıcı tercih edilmelidir:

her kişi kāsiblerni ve ‘ālimlerni hār körse hūdāy te‘ālāni hār körmüş bolğay ammā hūner kılmakğa meşgūl bolur (RH: 42). “Kişi çalışıp mesleğini icra etse [de] çalışıp kazanç sağlayanları ve âlimleri hor görmesi hâlinde Allah Teâlâ’yı hor görmüş olur.”.

çenānce hāzret-i hoca hāzret-i sultān satuk buğrā han gāzīgā mulākat bolğandın keyin on ikki yıl hūdānıñ ‘ibādetge meşgūl boldı (ENS: 165, 166). “Böylece Hazreti Hoca, Hazreti Sultan Satuk Buğra Han Gazi’yle görüştüktan sonra on iki yıl boyunca ibadetle meşgul oldu.”.

ey nūh sēn techīz-i cihāza meşgūl olğın ki bol kavm-i hāk-sārı su birle helak ēyleyüp müstahakk-ı nārü’l-cahīm kıılır-mēn (O²: 113). “Ey Nuh! Sen alet edevat hazırlığına başla. Ben bu zavallı kavmi suyla helak edip onları cehennem ateşiyle cezalandıracağım.”.

hūdāy te‘ālāğa yüz miñ şükr kēltürüp zıkr tesbihğa meşgūl bolupdurlar (ÇRK: 39). “Allah Teâlâ’ya yüz bin [kez] şükrederek zikir ve tespihle meşgul olmuşlardır.”.

/.../ bu dünyānıñ işığa tola firīfte bolmay hoş-hūyluk ve şikestelik birle tāt ‘ibādetge meşgūl bolup bu ‘ālemde nefsini yığıp aççığını yutқан āsāndur āhıretde dūzahnıñ zehr-i zaqqūmlarını yutup ‘azāb tartğandın depdürler (ÇRK: 55). “/.../ Bu dünyanın işlerine çokça aldanmayıp güzel huy ve tevazuyla, ibadetle meşgul olmak, dünyada nefsinden geçerek acı çekmek; ahirette cehennemin zehrini içip azap çekmekten kolaydır.’ demişlerdir.”.

²⁷ “et-” ve “ële-” yardımcı fiilleri birleşik fiilin anlamını bütünüyle değiştirdiği için bu çalışmada inceleme dışı bırakılmıştır.

²⁸ Bk.; Tablo 10: “meşgūl bol-” Birleşik Fiilinin İstatistiği.

bu tiriglikni ganimet bilip miñnet ve müşakkatnı özünge ihtiyār kılıp bendelik kılmakğa meşgûl bolgıl (ÇRK: 57). “Hayatta olmayı ganimet olarak kabul edip sıkıntı ve cefayı seçerek ibadetle meşgul ol.”

/.../ köp émgekler körgendin soñ yaşıımız ottuz toqkuzğa yétkende târîh min taķı elig birde yılan yılında ẖv̱ārezm memleketinde atamız tahtında oturup yurt işige meşgûl bolduķ (ŞT: 108). “Çok sıkıntılar çektikten sonra, yaşıımız otuz dokuz olduğunda, tarih bin elli birde, yılan yılında, Harezm ülkesinde atamızın tahtına oturup memleket işleriyle meşgul olduk.”

münāsib oldur kim, pādīşāhlıķnı anga bērip özün̄ ıyş u ıšetgā meşgûl bolgāy sēn tēdiler ērse tuman hem qabûl kıldı taķı pādīşāhlıķnı oğlıga bērip tınc köñül birlen teñrin̄ bendelikin kılıp olturdı (ŞT: 181). “‘Uygun olan padişahlığı ona bırakıp kendin yiyip içmeyle meşgul olmandır.’ demeleri üzerine Tuman [bunu] kabul etti ve padişahlığı oğluna bırakıp kendisi gönül rahatlığıyla ibadete yöneldi.”

bir ay kēce kündüz toyda barçası yahşı ve yaman ıyş u ıšetgā meşgûl bolup qarılar yaşın untdı ve yarlılar malsızlıķın untdı ve baylar ölümün untdılar (ŞT: 173). “İyi kötü bütün herkes, düğünde bir ay [süresince ve] gece gündüz yiyip içtiler, yaşlılar yaşlarını, fakirler fakirliklerini, zenginler ölümü unuttular.”

zıkr-i mezkûrge bolgıl meşgûl (BD: 110). “Bahsedilen zikirle meşgul ol.”

çü meşgûl boldum temāşāsıga / ötüp va‘di vü tağ ü deryāsıga (Sl: 87). “Vadi, dağ ve vadi geçip onu seyretmekle meşgul oldum.”

fazl kesbiğa köp olgıl meşgûl / tapmasun yol veli allıñda fuzûl (FK: 675). “Fazilet kazanma [işiyile] çokça meşgul ol. [Böylece] veli, önünde gereksiz yollar bulmasın.”

bir gürühı aña muṭāva‘at kıldı ve bir fırqası kâbil oğlanlarığa ittifāk bolup fişk u fesāda meşgûl boldı (O²: 108). “Bir kısmı ona tabi oldu bir kısmı [da] Kabil oğullarıyla birleşti [ve] fitne fesat işlerle meşgul oldu.”

1.3.4. mülākāt bol- / mülākāt ét- / mülākāt èyle- / mülākāt kıl-²⁹

Arapça kökenli “mülākāt” kelimesiyle Türkçe “bol-/ét-/èyle-/kıl-” yardımcı fiillerinin birleşmesinden oluşan birleşik fiildir. “mülākāt” kelimesi Çağatay Türkçesinde, Arapçadaki temel anlamını koruyarak *görüşme, konuşma, buluşma, kavuşma* (Ünlü, 2013, s. 794) anlamlarında yaygın bir kullanıma sahiptir. Fiil, *Senglah* ve *Abuşka Lugatı*’nda yer almamıştır.

Çağatay Türkçesinde “mülākāt bol-/ét-/èyle-/kıl-” birleşik fiillerinin anlamı “görüşmek, konuşmak, buluşmak, kavuşmak”tır ve istemi de daha çok yönelme ve vasıta hâli ekli tamlayıcıdır³⁰. Çağatay Türkçesinde vasıta hâli ekli tamlayıcı genellikle “birle ~ birlen ~ bile ~ bilen ~ ile” edatıyla oluşturulur. Aşağıdaki ilk 3 örnekte birleşik fiilin yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığı görülmektedir. Sonraki örnekte ise fiil vasıta

²⁹ “mulākāt, mulākāt, mülākāt, mülākāt” şeklinde farklı okuyuşlar bulunmaktadır. Doğrusu “mülākāt” şeklinde olmalıdır.

³⁰ Bk.; Tablo 11: “mülākāt bol-/ét-/èyle-/kıl” Birleşik Fiilin İstatistiği.

hâli ekli tamlayıcıya ihtiyaç duymuştur. İlk 3 örnekte kaynak metin aktarılırken yönelme hâli ekli tamlayıcı yerine Türkiye Türkçesindeki isteme uygun olarak vasıta hâli ekli tamlayıcı tercih etmek gerekmektedir:

çenānçe hāzret-i hoca hāzret-i sultān satuk buğrā hān gāzīgā mūlākāt bolğandın kēyin on ikki yıl hūdānıñ ‘ibādetige meşğūl boldı (ENS: 165, 166). “Böylece Hazreti Hoca, Hazreti Sultan Satuk Buğra Han Gazi’yle görüştüktan sonra on iki yıl boyunca ibadetle meşgul oldu.

ve havvā ol yērde ādeme mūlākāt ētdi (O²: 103). “Ve Havva orada Âdem’le görüştü.”

bir neçe nefer qarındaş ve neçe nefer el begilerin hem-rāh alıp dāhil-i buḥārā oldı ve kēlip ‘abdullāh hanğa mūlākāt ēyledi (O²: 173). “Birkaç kardeş ve birkaç şehir beyini maiyetine alarak Buhara’ya geldi ve Abdullah Han’la görüştü.

Tārîh-i Enbiyâ ve Hükemâ adlı eserde fiilin “*mūlākāt kıl-*” şekline de rastlanmıştır. Fiil burada da “konuşmak, görüşmek” anlamındadır, fakat vasıta hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmıştır:

ve nāme belkīska yētkendin soñra belkīs bile tört kērpīç ikisi altın ikisi kümiş, dağı bir mūhrluḡ dürc ve yüz kız ve oğul barça bir sında, barçasığa irānlar libāsın kēydürüp ārāste kılıp manzar bin ‘amru kim ‘aql u kiyāsetlīg kişi ērdi bu nēmeler bile sūleymān ‘aleyhi’s-selām hāzretiğa yiberdi dağı dēdi kim eger hıstlarnı qabūl kıılır ve senin bile istignā yüzidin mūlākāt kıılır peygamber ēmes ve eger ‘aks kıılır peygamberdür (TEH: 154). “Ve mektup Belkıs’a ulaştıktan sonra Belkıs ve Manzar bin Amr -ki o akıllı ve zeki [bir] kişiydi-”ı, ikisi altın ikisi gümüş [olmak üzere] dört kerpici, aynı mührü sahip mücevher kutusunu, yüz kız ve oğlu, [bu yüz kız ve oğul]’un hepsine İran kıyafetlerini giydirerek [üstlerini başlarını] donatarak Süleyman aleyhisselam Hazretlerine gönderdi. Sonra ‘Eğer hediyeleri kabul eder ve seninle isteksizce görüşürse peygamber değildir, eğer bunun tersi bir şekilde görüşürse peygamberdir.’ dedi.”.

1.3.5. sorağ (suvāl) kıl-/ sorağ (suvāl) èt-/ sorağ (suvāl) èyle-

Çağatay Türkçesinde “sor-” fiilinin türevi “sorağ” ismiyle “kıl-/èt-/èyle-” yardımcı fiilinden oluşur (Ünlü, 2013, s. 1000, 1001). Çağatay Türkçesi metinlerinde birleşik fiil daha çok “sormak, soruşturmak, sorguya çekmek” anlamlarında kullanılmış olup “sor-” fiilinden farklılık arz eder. Birleşik fiil *Senglah*’ta bulunmaz, ancak dönemin diğer sözlüğü *Abuşka Lugatı*’nda “sorağ ‘haber’” (Atalay 1970, s. 288) kelimesi birleşik fiil değil, isim şeklinde madde başı olarak ele alınmıştır.

İncelenen metinlerde “sorağ (suvāl) kıl-/èt-/èyle-” birleşik fiiline 7 yerde rastlanmıştır. “sorağ (suvāl) kıl-” veya “sorağ èt-/sorağ èyle-” birleşik fiillerinin genellikle ayrılma, yükleme hâli ekli ve eksiz tamlayıcılarla kullanıldığı görülmüştür³¹. Aşağıda incelenen metinlerden alınmış 4 örnek görülmektedir. İstem bu örneklerin ilk ikisinde ayrılma hâli ekli, üçüncüsünde yükleme hâli ekli, sonuncusunda eksiz tamlayıcıdır:

kıyāmet küni bendelerdin sorağ suvāl kıılırda evvel namāzın sorarlar (ÇRK: 46). “Kıyamet günü kullar sorguya çekilirken öncelikle [onlara] namazı sorarlar.”.

³¹ Bk.; Tablo 12: “sorağ (suvāl) kıl-/èt-/èyle-” Birleşik Fiilinin İstatistiği.

çü serv sünbülünü şâne kılmak itti heves / şanavber ëyledi şimşâddın sorağ tarağ (YED: 156). “Servi ağacı, sümbülün [saçını] taramaya heves edince çam fıstığı ağacı şimşir ağacına tarak sormaya başladı.”.

niçe âvâre köñlümni sorağ ëttim kişi bilmes / meger küyige yol tapsam tapılğay bu haber anda (NŞ: 24). “Serseri gönlümü nasıl sorguladığımı kimse bilmez. Sevgilinin olduğu yere [ulaşan bir] yol bulsam bu haber hemen yayılır.”.

bu yañlığ kişi kim kılur sën sorağ / ki andın ra‘iyyetka yétkey ferâğ (Sİ: 126). “Öyle bir kişi[sin] ki [insanları] sorguya çekersin. Bundan [da] halka rahatlık ulaşır.”.

SONUÇ

Türk dilinde genel olarak cümlede yüklem ya da başka bir ifadeyle fiilin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan, belirginleştiren veya pekiştiren kelime veya kelime gruplarına “tamlayıcı” denilmektedir. Tamlayıcıların sayısı ve niteliği ise daha çok fiilin anlamına göre değişim göstermektedir. Her fiil her tamlayıcıya ihtiyaç duymamakta, bazen tamlayıcısız olarak da kullanılabilir. Fiillerin açtığı anlam boşlukları tamlayıcılarla doldurulmaktadır. Tamlayıcılar zorunluluk derecesine göre “zorunlu” ve “seçimlik” olmak üzere ikiye ayrılır. Fiilin anlamının tamamlanması için mutlaka olması gereken tamlayıcılara “zorunlu”, olmaları durumunda fiilin anlamına ek anlam katkısı veren, anlamı genişleten tamlayıcılara da “seçimlik” tamlayıcılar adı verilmektedir.

Cümlede zorunlu tamlayıcılar özne ve yüklemidir. Diğer unsurlar ikincil konumdur. Bunlar nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tamlayıcısıdır. Fiilin geçişlilik/geçişsizlik ve diğer anlam özelliklerine göre ikincil durumdaki tamlamalar da zorunlu konuma geçebilir. Özne, cümlede yalın hâldedir, nesne ve yer tamlayıcısı fiile hâl eklerini alarak bağlanır. Zarf tamlayıcısı ise bazen hâl eklerine ihtiyaç duyabilir.

Fiillerin ihtiyaç duyduğu hâl ekli tamlayıcılar zamanla değişebilir veya hâl ekleri sadece bazı fiillerle hareket edebilir hâle gelebilir. Hatta bazı hâl ekleri aynı lehçe/dönem/eserde bile farklılaşabilir. Bu durum, ekler arasındaki görev aktarımı veya fiilin farklı bir anlam kazanmasına bağlı olarak gelişen “istem değişimi” şeklinde yorumlanabileceği gibi lehçelerin linguistik tercihleri olarak da değerlendirilebilir. Bu tercihler farklılıklara sebep olabilmektedir.

Bu çalışmada Çağatay Türkçesinin klasik öncesi, klasik ve klasik sonrası devirlerine ait 28 eser istem yönüyle taranmış, bu eserlerde Türkiye Türkçesinden farklı anlamlarda kullanılan 13 fiil/birleşik fiil tespit edilmiştir. Bunlar yapısına göre tasnif edilmiş olarak şu şekildedir: Basit fiiller: “bar-, dè-, sor-”. Türemiş fiiller: kón-, kóndur-, koy-, kuy-, tayan-”. Birleşik fiiller: “amel kıl-/amel ét-/amelge kèltür-, ikrâm kıl-, meşğül bol-, mülâkat bol-/mülâkat ét-/mülâkat ëyle-/mülâkat kıl-, sorağ (suvâl) kıl-/ét-/ëyle-”. İncelenen metinler bağlamında bu fiillerin istem özellikleri şu şekildedir:

“bar-” fiilinin incelenen metinlerde temel anlam olan “gitmek”in yanı sıra “gelmek, geçmek, kendinden geçmek, bir işe başlamak için o işin başına geçmek, takip etmek, huzura çıkmak, bir kimsenin hizmetine girmek, akmak, ayrılmak” anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu anlamlarda fiilin eksiz kullanım dışarıda bırakıldığında en fazla yönelme, ayrılma, bulunma ve vasıta hâli ekleriyle kullanıldığı görülmüştür.

Türkiye Türkçesinde fiilin ayrılma hâli ekli tamlayıcıyla kullanımı bulunmazken Çağatay Türkçesinde ayrılma hâli ekli tamlayıcı kullanılabilmektedir. Türkiye Türkçesi ve Çağatay Türkçesi arasında bulunma hâli ekli tamlayıcı istemi konusunda ortaklık bulunmaktadır.

“bar-” fiili, içerdiği anlamlara göre farklı tamlayıcılara ihtiyaç duyar. Buna göre fiil incelenen metinlerde “gitmek” anlamında yönelme, bulunma, ayrılma; “geçmek” anlamında ayrılma; “kendinden geçmek” anlamında ayrılma; “bir işe başlamak için o işin başına geçmek” anlamında yönelme; “takip etmek” anlamında ayrılma; “huzura çıkmak” anlamında yönelme; “bir kimsenin hizmetine girmek” anlamında yönelme; “akmak” anlamında ayrılma; “ayrılmak” anlamında ayrılma hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde fiil daha çok “bir yere ulaşmak” anlamında kullanılır ve bu anlamda istem yönelme hâli ekli tamlayıcıdır. Ayrıca *Türkçe Sözlük*’te fiilin “gitmek” anlamı bulunmamaktadır.

İncelenen metinlerde “dè-” fiilinin “demek, söylemek”ten başka “ad vermek, benzetmek, bir kişinin veya durumun hakkında kanaate varmak/tanımlamak, istemek, bahsetmek” anlamlarında da kullanıldığı görülür. Fiil kullanım yoğunluğuna göre en çok yükleme, eksiz, yönelme, ayrılma, bulunma ve vasıta hâli ekli tamlayıcılarla kullanılmıştır.

Fiilin yukarıda belirttiğimiz anlamlarına göre değişen farklı istemleri bulunmaktadır. Örneğin, “ad vermek” anlamında istem daha çok yükleme ve daha az olarak yönelme; “benzetmek” anlamında yükleme; “bir kişinin veya durumun hakkında kanaate varmak/tanımlamak” anlamında yükleme; “istemek” anlamında ayrılma; “bahsetmek” anlamında ayrılma ve yükleme hâli ekli tamlayıcıdır. Fiil Türkiye Türkçesinde bütün anlamlarda yönelme hâli ekli tamlayıcıya ihtiyaç duyar.

“sor-” fiili Çağatay Türkçesinde “sormak, öğrenmek bilgi edinmek üzere soru sormak, hâl hatır sormak” anlamlarında kullanılır ve istemi de çoğunlukla ayrılma hâli ekli tamlayıcıdır. Türkiye Türkçesinde fiilin bu anlamdaki istemi yükleme, yönelme, bulunma, vasıta ve eşitlik hâli ekli tamlayıcı olup ayrılma hâli ekli tamlayıcı değildir.

İncelenen metinlerde “sor-” fiili yoğunluk durumuna göre sırasıyla eksiz, yükleme, ayrılma, yönelme hâli ekli tamlayıcılarla kullanılmıştır. Ayrılma hâli ekli tamlayıcı Türkiye Türkçesinde kullanılmadığından Çağatay Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılacak aktarmalarda bu duruma ayrıca dikkat gösterilmelidir.

Çağatay Türkçesinde “kon-” fiili “konmak, konaklamak” anlamlarında kullanılmıştır. Fiil Türkiye Türkçesinde daha çok “kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere inmek” anlamında kullanılır. Bu nedenle fiilin Çağatay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında kısmi yalancı eşdeğer kelime olduğu söylenebilir.

İncelenen metinlerde fiilin “konmak, konaklamak” anlamlarında 32 kez kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kullanımlarda fiilin kullanım yoğunluğuna göre sırasıyla eksiz, yönelme ve bulunma hâli ekli tamlayıcıları istediği belirlenmiştir. Bu tespitten yola çıkarak fiilin daha çok Türkiye Türkçesindeki gibi yönelme hâli ekli tamlayıcı istediği söylenebilir, ancak bulunma hâli ekli tamlayıcının da kullanım sıklığı az değildir.

Bulunma hâli ekli tamlayıcı kullanımı Türkiye Türkçesinden farklılık arz eder. Bu nedenle aktarımlarda bu duruma özellikle dikkat edilmelidir.

“kon-” ve onun türevi “kondur-” fiilleri “kuş, toz vb. bir yere inmek” ve “yerleşmek, konaklamak” anlamlarında Türkiye Türkçesinden farklı olarak daha çok bulunma hâli ekli tamlayıcıya ihtiyaç duyar. Türkiye Türkçesinde bu iki fiil de temel anlam olarak “kuş, toz vb. bir yere inmek” anlamında kullanılır ve istemi de yönelme, ayrılma ve vasıta hâli ekli tamlayıcıdır.

Çağatay Türkçesinde “kondur-” fiili “kondurmak, yerleştirmek” anlamlarında kullanılır. İncelenen metinlerde fiile 2 yerde rastlanmış olup bunlar yönelme ve bulunma hâli ekli tamlayıcılarla kullanılmıştır. Fiil Türkiye Türkçesinde “birden yapıvermek veya söyleyivermek” anlamlarında yükleme, diğer bütün anlamlarda yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanılır. Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde istemin bulunma hâli ekli tamlayıcı olması durumunda Türkiye Türkçesine göre bir uyumsuzluk ortaya çıkar. Aktarımda hedef lehçe yani Türkiye Türkçesi esas alınmalı ve bulunma hâli ekli tamlayıcı, yönelme hâli ekli tamlayıcıya dönüştürülmelidir.

Çağatay Türkçesinde “koy-” fiili daha çok “koymak, bırakmak, terk etmek, salmak” anlamlarında kullanılır. İncelenen metinlerde fiilin kullanım yoğunluğuna göre sırasıyla eksiz, yönelme, yükleme, yönelme + bulunma, yükleme + bulunma hâli ekli tamlayıcılarla kullanıldığı belirlenmiştir. Fiilin Türkiye Türkçesindeki istemi yükleme ve yönelme hâli ekli tamlayıcıyken yine incelenen metinlerle sınırlı olmak kaydıyla Çağatay Türkçesinde fiilin isteminin “koymak, üstüne/önüne bırakmak, kalmamak/tükenmek, atmak, üstüne yerleştirmek, görevlendirmek/görevlendirerek yerleştirmek, vazgeçmek, terk etmek, saklamak” anlamlarında bulunma; “kendi seçimine bırakmak” anlamında yönelme; “eser, iz bırakmadan yok etmek” anlamında da ayrılma hâli ekli tamlayıcı olduğu ifade edilebilir. İki lehçe arasında istem farklılığı olması durumunda Türkiye Türkçesindeki istem esas alınarak aktarma yapılmalıdır.

Çağatay Türkçesinde “kuy-” fiili “koy-” fiilinden anlam ve yapıca farklı olan bir fiildir. Başka bir deyişle “koy-” ve “kuy-” birbirinden farklı iki fiildir. Buna karşın bu iki fiil araştırmacılarca birlikte ele alınmış ve çoğunlukla da “kuy-” “koy-” şeklinde okunmuş transkribe edilmiş ve anlamı da “bırakmak, terk etmek” bağlamında değerlendirilmiştir. “kuy-” fiilinde “koy-” fiilinin “bulaşma”sından söz edilebilir ki araştırmacıların çoğunun düştüğü yanılgı da bundan kaynaklanır.

“kuy-” fiilinin Çağatay Türkçesindeki temel anlamı “sıvı ve hububat türünden şeyleri dökmek”tir. Dolayısıyla fiil, “koy-” fiilinden anlamca farklıdır. Başka bir deyişle “koy-” fiilinde “bir nesneyi bir yerin üstüne bırakmak” anlamı varken “kuy-” fiilinde “bir nesnenin yukarıdan aşağıya dökülmesi, indirilmesi” anlamı bulunmaktadır. İncelenen eserlerde fiilin “sıvı vb. nesnenin kaba dökülmesi” ve “mezara indirmek, yerleştirmek” anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu anlamda fiil 23 yerde tanıklanmış olup bunların çoğunda fiilin bulunma hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığı görülmüştür. Diğer kullanımlar ise yoğunluk durumuna göre sırasıyla eksiz, yükleme, yönelme, yükleme + bulunma ve yükleme + ayrılma şeklindedir. Aktarma çalışmalarında bulunma hâli ekli tamlayıcı, yönelme hâli ekli tamlayıcıyla değiştirilmelidir.

“tayan-” fiili Çağatay Türkçesinde daha çok “dayanmak, yaslanmak” anlamında ve genellikle yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanılır, ancak fiilin Türkiye Türkçesindeki isteminden farklı olarak yükleme hâli ekli tamlayıcıyla da kullanıldığı görülür. Bu durumda iki lehçe arasında bir istem farklılığı oluşur.

İncelenen metinlerde “tayan-” fiilinin “dayanmak, yaslanmak” anlamında daha çok yönelme; sonra sırasıyla eksiz ve yükleme hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. İstemün yükleme hâli ekli tamlayıcı olduğu durumlarda aktarım yönelme hâli ekli tamlayıcıyla yapılmalıdır.

Çağatay Türkçesinde “amel kıl-” birleşik fiili “hareket etmek, davranmak, iş görmek”; “amelge keltür-” ise “gerçekleştirmek, fiiliyata dökmek, hayata geçirmek” anlamlarında kullanılmıştır.

İncelenen metinlerde “amel kıl-” birleşik fiilinin genellikle yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. Diğer tamlayıcılar kullanım yoğunluğuna göre eksiz, vasıta, yükleme, ayrılma ve bulunma hâli ekli tamlayıcılardır. İncelenen eserlerde yardımcı fiilin “êt-” olduğu kullanımlarda istemin ayrılma, yönelme ve vasıta hâli ekli tamlayıcı olabildiği tespit edilmiştir. “amelge keltür-” birleşik fiili incelenen metinler özelinde yükleme hâli ekli tamlayıcıyla kullanılmıştır. “amel èyle-” birleşik fiili sadece 1 eserde tespit edilmiş olup burada fiil bulunma hâli ekli tamlayıcı almıştır.

“ikrām kıl-” birleşik fiili Arapça kökenli “ikrām” kelimesiyle “kıl-” yardımcı fiilinden oluşur ve Çağatay Türkçesinde daha çok “ağırlama, saygı gösterme” anlamlarında kullanılır. Türkiye Türkçesindeyse fiil daha çok “konuğa bir şey sunma” anlamındadır. Çağatay Türkçesindeki “ağırlama, saygı gösterme” anlamı Türkiye Türkçesinde görülmez. Bu anlam farklılığından dolayı istem iki lehçe arasında farklılaşabilmektedir. Fiil “ağırlama, saygı gösterme” anlamında daha çok yönelme ve bazen de yükleme hâli ekli tamlayıcıyla kullanılabilir. Türkiye Türkçesindeyse “konuğa bir şey sunma” anlamında istem yönelme, ayrılma ve yükleme hâli ekli tamlayıcıdır. Bu nedenle Çağatay Türkçesi metinlerindeki yükleme hâli ekli tamlayıcının yönelme hâli ekli tamlayıcıya dönüştürülmesi gerekebilmektedir.

“meşğül bol-” birleşik fiili Arapça kökenli “meşğül” kelimesiyle “bol-” yardımcı fiilinden oluşur ve Çağatay Türkçesinde “meşgul olmak, bir işle uğraşmak” anlamlarında kullanılır. Fiil bu anlamda genellikle yönelme hâli ekli tamlayıcıya ihtiyaç duyar. İncelenen metinlerde fiilin “meşğül èt-, meşğül èyle- ve meşğül ol-” şekilleri de bulunmaktadır, ancak bunlar “meşğül bol-” fiilinden anlamca büyük farklılık oluşturduğu için inceleme dışında bırakılmıştır.

İncelenen metinlerde “meşğül bol-” birleşik fiilinin çoğunlukla yönelme hâli ekli tamlayıcıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. Diğer tamlayıcılarla kullanımın ise birbirine yakın sayıda ve daha az bir kullanıma sahip olduğu görülür.

“mülākāt bol-/mülākāt èt-/mülākāt èyle-/ mülākāt kıl-” birleşik fiili, Arapça kökenli “görüşme, konuşma, buluşma, kavuşma” anlamlarındaki “mülākāt” ismiyle “bol-, èt-, èyle-, kıl-” yardımcı fiillerinden oluşur. Birleşik fiilin istemi Çağatay Türkçesinde daha çok yönelme ve vasıta hâli ekli tamlayıcıdır. Fiilin Türkiye Türkçesindeki istemi sadece

vasıta hâli ekli tamlayıcıdır. Bu nedenle aktarımda yönelme hâli ekli tamlayıcı, vasıta hâli ekli tamlayıcıya dönüştürülmelidir.

“sorağ (suvāl) kıl-/èt-/èyle-” birleşik fiili, “sor-” fiilinin türevi “sorağ” ismiyle “kıl-/èt-èyle-” yardımcı fiillerinden oluşur. Arapça “su’āl” kelimesinden gelişen “suvāl” kelimesinin de “sorağ” kelimesiyle birlikte kullanıldığı olur. İncelenen metinlerde birleşik fiilin “sormak, soruşturmak, sorguya çekmek” anlamlarında kullanıldığı görülür. Ayrıca incelenen metinlerde birleşik fiile 7 yerde rastlanmış olup bu kullanımlarda fiilin genellikle ayrılma, yükleme hâli ekli ve eksiz tamlayıcılarla kullanıldığı tespit edilmiştir.

Türkoloji’de Çağatay Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasında artzamanlı-lehçeler arası aktarma çalışmaları faaliyet düzeyinde gerçekleştirilmektedir, ancak konuyu teorik olarak ele alan “hata tipi merkezli” çalışmalar henüz yapılabilmiş değildir. Aktarıcıların gerçekleştirdiği aktarmalar üzerinden yapılacak teorik çalışmalar, Çağatay Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasındaki aktarmaların niteliğini olumlu olarak doğrudan etkileyecektir. Ancak ilk adım olarak Çağatay Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılacak art zamanlı-lehçeler arası aktarma çalışmalarında bu fiillerin anlamlarına odaklanmak, Türkiye Türkçesindeki karşılıklarını doğru tespit etmek ve özellikle Türkiye Türkçesindeki istemlerine uygun aktarma yapmak kelime düzeyindeki aktarma hatalarının azaltılmasına katkı sunacaktır.

TARANAN ESERLER

BD: Yücel, B. (1995). *Bâbü'r divânı*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

BTD: Tekcan, M. (2007). *Bayram Han'ın Türkçe divanı*. Beşir Kitabevi Yayınları.

ÇFK: [Çağatayca Fıkıh Kitabı] Erbay, F. (2003). Muḥammed bin Aḥmedü’z-Zāhid’e ait Çağatayca bir fıkıh kitabı [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇRK: Uygun, M. (2023). *Çağatayca rāḥatü’l-kulüb (Lund kütüphanesi nüshası giriş-metin-dizin-ekler dizini-tıpkıbasım)*. Palet Yayınları.

DN: Köktekin, K. (2013). *Yûsûf Emirî Dehnâme*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

ENS: Zal, Ü., Eker, Ü. (2014). Ebû Nasr Samânî tezkiresi. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 4, 161-179.

FK: Kaya, Ö. (1996). *Fevāyidü’l-kiber*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

LD: Karaağaç, G. (1997). *Lutfî divanı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

MSD: Eraslan, K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî divanı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

NŞ: Karaörs, M. (2016). *Nevâdirü’ş-şebâb*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

O¹: Demir, N. (2016). *Oğuzname (İngiltere nüshaları inceleme-metin-sözlük-tıpkıbasım)*. h Yayınları.

O²: Demir, N., Aydoğdu, Ö. (2015). *Oğuzname (Kazan nüshası inceleme-metin-dizin-tıpkıbasım)*. Kesit Yayınları.

- RA:** Öger, A. vd. (2016). *Risāle-i aşfezlik (Aşçılık risalesi)*. Gazi Kitabevi.
- RD:** Öger, A. vd. (2017). *Risāle-i dehkānçılık*. Gazi Kitabevi.
- RED:** Eker, Ü., Zal, Ü. (2015). Risāle-i ehl-i dervīş. *Turkish Studies*. 10(2), 283-328.
- RH:** Öger, A. vd. (2016). *Risāle-i harrātlik (Ağaççılık risalesi)*. Gazi Kitabevi.
- RK:** Öger, A. vd. (2016). *Risāle-i kassāblik (Kasaplık risalesi)*. Gazi Kitabevi.
- RNM:** Öger, A. vd. (2016). *Risāle-i nemed-māllık (Keçecilik risalesi)*. Gazi Kitabevi.
- RT¹:** Öger, A. vd. (2016). *Risāle-i tegürmendçilik (Değirmencilik risalesi)*. Gazi Kitabevi.
- RT²:** Eker, Ü., Zal, Ü. (2014). Risāle-i temürçilik. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 4, 11-23.
- Sİ:** Tören, H. (2001). *Alī Şīr Nevāyī sedd-i iskenderī*, inceleme-metin. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SS:** Tural, G. (2015). *Seb ‘a-i seyyār*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞHD:** Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han dīvānı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞT:** Ölmez, Z. K. (1996). *Şecere-i terākime (Türkmenlerin soykütüğü)*. Simurg Yayınları.
- TÇ:** Zal, Ü., Eker, Ü. (2015). Tezkire-i çihiltin. *Turkish Studies*, 10(4), 1005-1046.
- TEH:** [*Tārīḥ-i Enbiyā ve Ḥükemā*]: Abik, A. D. (1993). ‘*Alī Şīr Nevāyī’nin Risāleleri Tārīḥ-i Enbiyā ve Ḥükemā, Tārīḥ-i Mülūk-ı ‘Acem, Münşe ‘āt* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TMA:** [*Tārīḥ-i Mülūk-ı ‘Acem*]: Abik, A. D. (1993). ‘*Alī Şīr Nevāyī’nin risāleleri tārīḥ-i enbiyā ve hükemā, tārīḥ-i mülūk-ı ‘acem, münşe ‘āt* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YED:** Köktekin, K. (2007). *Yusuf Emirī divanı*. Fenomen Yayınları.

KAYNAKÇA

- Argunşah, M. vd. (2023). *Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atabay, N. vd. (2003). *Sözcük türleri*. Papatya Yayıncılık.
- Atacık, D. A. (2008). *Türkiye Türkçesinde istem* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka lügatı veya Çağatay sözlüğü*. Ayyıldız Matbaası.
- Aydın Özkan, I. (2017). *Evrensel dilbilgisi ve Türkçede istem*. Grafiker Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgegil, K. (2014). *Türkçe dilbilgisi*. Salkımsöğüt Yayınları.
- Bußmann, H. (1983). *Lexicon der Sprachwissenschaft*. Kröners Taschenausgabe.

- Buran, A. (1996). *Anadolu ağızlarında isim çekim (hâl) ekleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Buran, A. (1999). Türkçede isim çekim ekleri. *Türk gramerinin sorunları toplantısı II* içinde. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Boz, E. (2004). Türkiye Türkçesinde +DAn ekli nesne ögesi üzerine. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I* içinde (ss. 501-511). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1960). *Sanglax A Persian guide to the Turkish language by Mahammad Mahdî Xân*. E. J. W. Gibb Memorial” Series.
- Demir, N. (1997). Bir Tuva masalının Türkiye Türkçesine aktarılması. *Sibirya Araştırmaları içinde* (Emine Gürsoy Naskali, Haz.) (ss. 379-389). Simurg Yayınları.
- Demirci, K. (2007). Türkçedeki hal eki nöbetleşmeleri üzerine. *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, 126-139.
- Denizer, F. U. (2007). *Tarihî metinleri aktarma problemleri - Dede Korkut Oğuznâmeleri ve Türkiye Türkçesi’ne yapılmış aktarmaları üzerine kelime düzeyinde bir inceleme* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Deny, J. (2012). *Türk dil bilgisi* (Ahmet Benzer, Çev.). Kabalcı Yayınevi.
- Dilâçar, A. (1971). Gramer. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 19, 83-145.
- Doğan, T. (2012). İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında yükleme hâli ekleri. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(1), 915-933.
- Durgut, H. (1999). Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde ismin hâlleri [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ediskun, H. (2004). *Türk dilbilgisi*. Remzi Kitabevi.
- Eker, Ü. (2015). *Lehçe içi aktarma yöntemleri* (Eski Türkiye Türkçesi-Türkiye Türkçesi örneği). Kesit Yayınları.
- Eker, Ü. (2017). Lehçe içi aktarma meselesine kuramsal katkılar. *Nuri Yüce Armağanı* içinde (ss. 75-118). Günce Yayınları.
- Eker, Ü. (2019a). Son dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Misbâhu’l-Envâr adlı eserde yükleme ve ilgi hâli çekimi. *Akademik Hassasiyetler*, 6(11), 405-429.
- Eker, Ü. (2019b). Son dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Misbâhu’l-Envâr adlı eserde ilgi hâli çekimi ve belirtili isim tamlamaları. *Researcher: Social Science Studies*, 7(1), 271-294.
- Emre, A. C. (1945). *Türkçe dilbilgisi*. Cumhuriyet Matbaası.

- Erdem, M. (2004). Türkmen Türkçesinde mental fiillerin isteme göre anlam değişimleri. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri 1* içinde (ss. 939-949). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem, M. (2015). Türk dillerinde belirtme-yönelme durum eki değişmesi: bir değerlendirme. *Türkbilig*, 30, 167-186.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. Bayram Basım/Yayım/Tanıtım.
- Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Tek Ağaç Eylül Yayıncılık.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (1998). Türk dilinde koy- (< kod-) ve kuy- (< kud-) üzerine. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 51-57.
- Hengirmen, M. (1999). *Türkçe temel dilbilgisi*. Engin Yayınevi.
- Heyet, M. R. (2021). *Mirzā Mehdī Ḥān Esterebādī Senglaḥ Mebāniyü’l-Lügāt ve Kitābü’l-Elif (1v-119r)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İlker, A. (2013). Ağız alanlarında yükleme ve yönelme eklerinin birbiriyle değişme sebepleri üzerine yeni bir bakış. *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı* içinde (ss. 633-649). Akçağ Yayınları.
- Johanson, L. (2018). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler* (Nurettin Demir, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kahraman, T. (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki fiillerin durum ekli tamlayıcıları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kara, S. (2018). Tamlayan ad durumu üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (Teke)*, 7(3), 1624-1642.
- Karaağaç, G. (2013a). *Türkçenin dil bilgisi*. Akçağ Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013b). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karacan, N. (2023). *Bağımsal dil bilgisi yaklaşımına göre eski Türkçe edatlarda istem*. Eğitim Yayınevi.
- Karadoğan, A. (2004a). *Türk lehçeleri arasında aktarma sorunları, Türkmen Türkçesi - Türkiye Türkçesi üzerine bir inceleme* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karadoğan, A. (2004b). Türk lehçeleri arasında yapı eş değeri ve yalancı eş değer yapılar. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1*, 20-26 Eylül 2004 içinde (ss. 1591-1604). Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Karahan, L. (2011a). Fiil-tamlayıcı ilişkisi üzerine. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2011b). Yükleme (accusative) ve ilgi (genitive) hâli eki üzerine bazı düşünceler. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Akçağ Yayınları.
- Kononov, A. N. (1956). *Çağdaş Türk edebî dilinin grameri* (Sabit Paylı, Çev.). Moskova-Leningrad (TDK etütlerinden).
- Korkmaz, Z. (1973). *Sadraddin Şeyhoğlu, marzubân-nâme tercümesi (inceleme-metin-sözlük-tıpkıbasım)*. Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Gramer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri, şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2023). Batı Anadolu ağızlarında yazı dilinden ayrılan isim çekimi ekleri ve fonologie-morfologie bağlantısı. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* içinde (ss. 1184-1193). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lübimov, K. (1959). Türkçede kaç isim hâli var?. *Türk Dili*, VIII(96), 688-690.
- Mert, O. (2002). Kutadgu Bilig’de hal kategorisi [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nurlu, M. vd. (2017). *Yabancılar için Türkçe fiiller sözlüğü, fiillerin durum ekleriyle kullanımı*. Kalem Kitap Yayıncılık.
- Nalbant, M. V. (2018). Çağatay Türkçesinde görülen {+nI} ilgi hâli ekinin kökeni üzerine, *Türkbilig*, 36, 21-28.
- Özdemir, H. (2017). Eski Türkçede ilgi ve belirtme durum ekleri adlı makalede bir düzenleme. *Journal of Turkish Language and Literature*, 3(2), 155-168.
- Özek, F. (2014). *Tarihî Türk lehçelerinde ünlüler*. Akçağ Yayınları.
- Özkan, A. (1999). Türkçede fiil-tamlayıcı ilişkisi ve fiillerin istem değiştirmesi. *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 1, 125-143.
- Özkan, A. (2011). Eski Anadolu Türkçesindeki bazı fiillerin hâl ekli tamlayıcıları ve bu tamlayıcılarda zaman içinde görülen değişiklikler. *Turkish Studies*, 6, 521-532.
- Özkan, F. (1999). Bugünkü Türk lehçelerinde iletişimi zorlaştıran kelimeler. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996* içinde (ss. 883-889). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özsoy, N. (1993). Eski Anadolu Türkçesinde hâl eklerinin fiillerle münasebeti [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pekacar, Ç., Erdem Uçar, F. M. (2015). Çağatay Türkçesinde +nI ilgi hâli eki. *International Journal of Languages Education and Teaching UDES*, 443-456.
- Resulov, A. (1995). Akraba diller ve yalancı eş değerler sorunu. *Türk Dili*, 524, 916-924.

- Sev, G. (2007). *Tarihî Türk lehçelerinde hâl ekleri*. Akçağ Yayınları.
- Sev, G. (2019). *Etmek fiiliyle yapılan birleşik fiiller ve tamlayıcılarla kullanılışı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2003). On the origine of the Turkic genitive suffix. *Makaleler I* içinde (ss. 347-352). Grafiker Yayınları.
- Tekin, T. (2013). Türkçede ilgi hâli ekinin kökeni üzerine (Gökçen Bilgin, Çev.). *Dil Araştırmaları*, 13, 157-162.
- Uğurlu, M. (2001). Türk lehçelerinin aktarımında valenz sözlüklerinin önemi. *Doğu Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Sözlük Bilim Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss. 197-206). Gazimağusa.
- Uğurlu, M. (2002). Kırgız ve Türkiye Türkçesi arasında bire bir kelime eşdeğerliği, Camıyla romanındaki meseleler üzerine. *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson* içinde (ss. 389-401) (Nurettin Demir ve Fikret Turan, Eds.). Grafiker Yayınları.
- Uğurlu, M. (2004). Türk lehçeleri arasında kelime eşdeğerliği, *Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 29 (Bahar 2004), 29-40.
- Uğurlu, M. (2007). Die ‘falschen Freunde’: Ein Problem bei der Übersetzung zwischen den Türksprachen. *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz Universität Mainz, 4.-7. Oktober 2002* (Hendrik Boeshoten and Heidi Stein, Eds.) (pp. 206-214). *Turkologica* 69.
- Uğurlu, M. (2011). Lehçe içi aktarmada yalancı eşdeğerlik. *38.Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)* içinde (ss. 1877-1890). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Yıldız, İ. vd. (2014). *Biçimbirimler türetim ve işletim ardıllarının sözlü dildeki kullanım sıklığı*. Papatya Yayıncılık Eğitim.

Eser	Eksiz	yükleme	yönelme	bulunma	ayrılma	vasıta	yü. + va.	yö. + va.	yö. + bu.	yö. + ay.	ay. + va.	Toplam
BD	-	-	14	2	16	3	-	-	-	1	-	36
BTD	17	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	19
ÇFK	24	-	88	3	2	4	-	-	-	-	-	121
ÇRK	24	-	26	-	-	-	-	-	-	-	-	50
DN	18	-	7	1	8	1	-	-	-	-	-	35
ENS	3	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	5
FK	119	-	25	5	28	4	-	1	-	1	1	184
LD	35	-	8	1	10	3	-	-	-	1	-	58
MSD	2	-	5	-	1	1	-	-	-	-	-	9
NŞ	56	4	20	6	15	2	-	-	-	1	-	104
O ¹	2	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	7
O ²	20	-	59	2	5	1	-	-	-	1	-	88
RA	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
RD	2	-	4	-	-	1	-	-	-	-	-	7
RED	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
RH	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
RK	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
RNM	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
RT ¹	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
RT ²	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Sİ	57	-	16	3	7	4	-	1	-	1	-	89
SS	21	-	15	-	12	3	-	-	-	-	1	52
ŞHD	29	-	13	18	4	2	-	1	-	-	-	67
ŞT	63	-	33	1	1	-	-	-	-	-	-	98
TÇ	14	-	3	-	1	1	-	-	-	-	-	19
TEH	26	-	53	-	-	3	3	-	1	-	-	86
TMA	15	-	33	1	1	3	-	1	-	-	-	54
YED	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2
Toplam	551	4	432	44	113	36	3	4	1	6	2	1160

Tablo 1. “bar-” Fiilinin İstatistiği

Eser	Eksiz	yükleme	yönelme	bulunma	ayrılma	vasıta	yü. + yö.	yü. + bu.	yü. + ay.	yü. + va.	yö. + va.	yö. + ay.	bu. + ay.	Toplam
BD	83	49	13	1	7	2	3	-	-	-	-	-	-	158
BTD	22	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23
ÇFK	89	3	20	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	113
ÇRK	257	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	262
DN	39	6	7	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	55
ENS	39	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	39
FK	412	88	19	9	13	1	1	-	-	-	-	-	1	544
LD	140	50	12	-	2	-	2	-	1	-	-	-	-	207
MSD	32	6	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	43
NŞ	396	85	22	4	11	3	4	3	-	1	-	1	-	530
O ¹	20	7	7	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	35
O ²	108	9	7	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	125
RA	31	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	33
RD	68	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	71
RED	30	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	31
RH	51	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	51
RK	43	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	45
RNM	27	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	27
RT ¹	26	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	26
RT ²	12	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
Sİ	424	77	29	9	7	7	4	2	-	3	-	1	-	563
SS	264	37	29	5	8	9	3	-	-	-	-	-	-	355
ŞHD	109	27	20	4	8	-	-	1	-	-	-	1	-	170
ŞT	257	32	23	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	314
TÇ	37	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	37
TEH	219	50	7	3	1	-	-	-	-	-	1	-	-	281
TMA	103	38	1	6	-	-	-	4	1	-	-	-	1	154
YED	3	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Toplam	3341	575	227	45	59	22	17	12	2	4	1	3	2	4310

Tablo 2. “dè-” Fiilinin İstatistiği

Eser	Eksiz	yükleme	yönelme	bulunma	ayrılma	vasıta	yü. + yö.	yü. + bu.	yü. + ay.	yü. + va.	yö. + ay.	bu. + ay.	ay. + va.	Toplam
BD	5	8	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	16
BTD	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
ÇFK	1	4	-	1	15	-	-	-	-	-	-	-	-	21
ÇRK	7	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	13
DN	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ENS	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3
FK	24	23	1	-	9	-	-	2	12	1	-	-	-	72
LD	13	16	2	-	4	-	-	-	-	1	2	1	-	39
MSD	1	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
NŞ	18	12	1	2	6	1	-	-	2	-	-	-	1	43
O ¹	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
O ²	9	3	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	17
RA	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18
RD	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40
RED	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
RH	49	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	49
RK	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25
RNM	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	60
RT ¹	42	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	42
RT ²	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Sİ	8	7	4	-	3	-	-	-	1	2	-	-	-	25
SS	27	14	2	-	8	2	2	-	1	1	-	-	-	57
ŞHD	15	15	1	1	18	-	1	1	6	-	-	-	-	58
ŞT	8	4	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	17
TÇ	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
TEH	12	14	-	-	8	-	-	-	2	-	-	-	-	36
TMA	2	2	-	-	4	-	-	-	1	-	-	-	-	9
YED	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	3
Toplam	395	133	11	4	95	3	4	3	26	5	2	1	1	683

Tablo 3. “sor-” Fiilinin İstatistiği

Eser	eksiz	yönelme	bulunma.	ayrılma	vasıta	Toplam
BD	-	-	-	-	1	1
BTD	-	-	-	-	-	0
ÇFK	-	-	1	-	-	1
ÇRK	-	-	-	-	-	0
DN	-	-	-	-	-	0
ENS	-	-	-	-	-	0
FK	3	2	1	-	-	6
LD	-	-	-	-	-	0
MSD	-	-	-	-	-	0
NŞ	2	1	-	-	-	3
O ¹	-	-	-	-	-	0
O ²	1	-	-	-	-	1
RA	-	-	-	-	-	0
RD	-	-	-	-	-	0
RED	-	1	-	-	-	1
RH	-	-	-	-	-	0
RK	-	-	-	-	-	0
RNM	-	-	-	-	-	0
RT ¹	-	-	-	-	-	0
RT ²	-	-	-	-	-	0
Sİ	2	-	-	-	-	2
SS	1	1	-	-	-	2
ŞHD	-	2	2	1	-	5
ŞT	1	-	-	-	-	1
TÇ	-	1	1	-	-	2
TEH	-	2	1	-	-	3
TMA	-	-	-	-	-	0
YED	4	-	-	-	-	4
Toplam	14	10	6	1	1	32

Tablo 4. “kon-” Fiilinin İstatistiği

Eser	Eksiz	yükleme	yönelme	bulunma	ayrılma	vasıta	yü. + yö.	yü. + bu.	yü. + ay.	yü. + va.	yö. + va.	yö. + bu.	yö. + ay.	bu. + va.	bu. + ay.	Toplam
BD	8	14	11	-	2	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	38
BTD	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
ÇFK	21	11	33	-	4	-	27	14	1	-	-	-	-	-	-	111
ÇRK	7	-	2	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	19
DN	5	2	17	6	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	31
ENS	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
FK	43	24	50	5	5	-	18	5	2	-	2	4	5	1	4	168
LD	8	16	20	7	-	1	5	3	-	1	-	-	-	-	-	61
MSD	5	5	5	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16
NŞ	55	24	50	15	2	4	13	1	4	2	1	-	-	-	-	171
O ¹	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
O ²	9	23	22	11	1	1	2	4	-	-	-	-	-	-	-	73
RA	-	-	1	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	3
RD	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
RED	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
RH	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
RK	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
RNM	4	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
RT ¹	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
RT ²	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Sİ	41	17	48	6	3	1	10	2	2	-	1	2	1	-	-	134
SS	28	6	22	3	1	-	5	1	-	-	-	-	-	-	-	66
ŞHD	9	8	7	3	-	-	4	4	-	-	-	-	-	1	-	36
ŞT	-	13	6	9	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	30
TÇ	3	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
TEH	6	5	10	7	1	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	34
TMA	9	12	18	2	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	44
YED	4	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Toplam	272	183	333	78	20	8	103	37	9	6	4	7	6	2	4	1072

Tablo 5. “koy-” Fiilinin İstatistiği

Eser	Eksiz	yükleme	yönelme	bulunma	yü. + bu.	yü. + ay.	Toplam
BD	-	-	-	-	-	-	0
BTD	-	-	-	-	-	-	0
ÇFK	3	1	-	6	3	-	13
ÇRK	-	-	1	2	-	-	3
DN	-	-	-	-	-	-	0
ENS	-	-	-	-	-	-	0
FK	-	-	-	-	-	-	0
LD	-	-	-	-	-	-	0
MSD	-	-	-	-	-	-	0
NŞ	-	-	-	-	-	-	0
O ¹	-	-	-	-	-	-	0
O ²	-	-	-	-	-	-	0
RA	-	-	-	-	-	-	0
RD	-	-	1	-	-	-	1
RED	-	-	-	-	-	-	0
RH	-	-	-	-	-	-	0
RK	-	-	-	-	-	-	0
RNM	-	-	-	-	-	-	0
RT ¹	-	-	-	-	-	-	0
RT ²	-	-	-	-	-	-	0
Sİ	1	2	-	1	-	1	5
SS	-	-	-	1	-	-	1
ŞHD	-	-	-	-	-	-	0
ŞT	-	-	-	-	-	-	0
TÇ	-	-	-	-	-	-	0
TEH	-	-	-	-	-	-	0
TMA	-	-	-	-	-	-	0
YED	-	-	-	-	-	-	0
Toplam	4	3	2	10	3	1	23

Tablo 6. “kuy-” Fiilinin İstatistiği

Eser	Eksiz	yükleme	yönelme	Toplam
BD	-	-	-	0
BTD	-	-	-	0
ÇFK	-	-	1	1
ÇRK	-	-	-	0
DN	-	-	-	0
ENS	-	-	-	0
FK	-	-	-	0
LD	2	-	2	4
MSD	-	-	-	0
NŞ	-	-	-	0
O ¹	-	-	-	0
O ²	-	-	-	0
RA	-	-	-	0
RD	-	-	-	0
RED	-	-	-	0
RH	-	-	-	0
RK	-	-	-	0
RNM	-	-	-	0
RT ¹	-	-	-	0
RT ²	-	-	-	0
Sİ	-	-	-	0
SS	-	-	-	0
ŞHD	1	-	-	1
ŞT	-	-	-	0
TÇ	-	2	-	2
TEH	-	-	2	2
TMA	-	-	-	0
YED	-	-	-	0
Toplam	3	2	5	10

Tablo 7. “tayan-” Fiilinin İstatistiği

Eser	Eksiz	yükleme	yönelme	bulunma	ayrılma	vasıta	Toplam
BD	-	-	-	-	-	-	0
BTD	-	-	-	-	-	-	0
ÇFK	4	-	10	-	-	-	14
ÇRK	4	-	-	1	-	-	5
DN	-	-	-	-	-	-	0
ENS	-	-	-	-	-	-	0
FK	1	-	-	-	-	-	1
LD	-	-	-	-	-	-	0
MSD	-	-	-	-	-	-	0
NŞ	-	-	-	-	-	-	0
O ¹	-	-	-	-	-	-	0
O ²	2	-	8	-	1	-	11
RA	2	-	2	-	-	2	6
RD	-	-	7	-	-	1	8
RED	3	4	1	-	-	1	9
RH	-	-	1	-	-	1	2
RK	-	-	-	-	-	2	2
RNM	1	-	-	-	-	2	3
RT ¹	-	-	-	-	-	-	0
RT ²	-	-	4	-	-	-	4
Sİ	1	-	-	-	-	1	2
SS	-	-	-	-	-	-	0
ŞHD	-	-	-	-	-	3	3
ŞT	3	-	6	-	-	-	9
TÇ	-	-	-	-	-	-	0
TEH	-	-	-	-	-	4	4
TMA	-	-	-	-	-	2	2
YED	-	-	-	-	-	-	0
Toplam	21	4	39	1	1	19	85

Tablo 8. “amel kıl-/ët-” Birleşik Fiilinin İstatistiği

Eser	Eksiz	yükleme	yönelme	yü. + yö.	Toplam
BD	-	-	-	-	0
BTD	-	-	-	-	0
ÇFK	-	-	-	1	1
ÇRK	-	-	5	-	5
DN	-	-	-	-	0
ENS	-	-	-	-	0
FK	-	-	-	-	0
LD	-	-	-	-	0
MSD	-	-	-	-	0
NŞ	-	-	-	-	0
O ¹	-	-	-	-	0
O ²	-	1	-	-	1
RA	-	-	-	-	0
RD	-	-	-	-	0
RED	-	1	-	-	1
RH	-	-	-	-	0
RK	-	-	-	-	0
RNM	-	-	-	-	0
RT ¹	-	-	-	-	0
RT ²	-	-	-	-	0
Sİ	-	-	-	-	0
SS	2	-	-	-	2
ŞHD	-	-	-	-	0
ŞT	-	-	-	-	0
TÇ	-	-	-	-	0
TEH	-	-	-	-	0
TMA	-	-	1	-	1
YED	-	-	-	-	0
Toplam	2	2	6	1	11

Tablo 9. “ikrām kıl-/ët-/” Birleşik Fiilinin İstatistiği

Eser	Eksiz	yüklene	yönelme	ayrılma	vasıta	yü. + yö.	yü. + va.	yö. + bu.	Toplam
BD	-	-	1	-	1	-	-	-	2
BTD	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ÇFK	1	-	33	1	-	-	-	-	35
ÇRK	-	-	6	-	-	-	-	-	6
DN	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ENS	1	-	2	-	-	-	-	-	3
FK	1	-	3	-	1	-	-	-	5
LD	-	-	-	-	-	-	-	-	0
MSD	-	-	-	-	1	-	-	-	1
NŞ	1	-	1	-	-	1	-	-	3
O ¹	-	-	-	-	-	-	-	-	0
O ²	-	-	9	-	-	-	-	-	9
RA	-	-	-	-	-	-	-	-	0
RD	-	-	-	-	-	-	-	-	0
RED	-	-	1	-	-	-	-	-	1
RH	-	-	1	-	-	-	-	-	1
RK	-	-	-	-	-	-	-	-	0
RNM	-	-	-	-	-	-	-	-	0
RT ¹	-	-	-	-	-	-	-	-	0
RT ²	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Sİ	-	1	5	-	-	-	-	1	7
SS	-	-	1	-	-	-	-	-	1
ŞHD	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ŞT	-	-	3	-	-	-	-	-	3
TÇ	-	-	-	-	-	-	-	-	0
TEH	-	-	27	-	-	-	2	1	30
TMA	-	-	8	-	-	1	2	1	12
YED	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Toplam	4	1	101	1	3	2	4	3	119

Tablo 10. “meşgûl bol-” Birleşik Fiilinin İstatistiği

Eser	Eksiz	yönelme	ayrılma	vasıta	Toplam
BD	-	-	-	-	0
BTD	-	-	-	-	0
ÇFK	1	-	-	-	1
ÇRK	-	-	-	-	0
DN	-	-	-	-	0
ENS	1	1	-	-	2
FK	-	-	-	-	0
LD	-	-	-	-	0
MSD	-	-	-	-	0
NŞ	-	-	-	-	0
O ¹	-	-	-	-	0
O ²	-	2	-	-	2
RA	-	-	-	-	0
RD	-	-	-	-	0
RED	-	-	-	-	0
RH	-	-	-	-	0
RK	-	-	-	-	0
RNM	-	-	-	-	0
RT ¹	-	-	-	-	0
RT ²	-	-	-	-	0
Sİ	-	-	-	-	0
SS	-	-	-	-	0
ŞHD	-	-	-	1	1
ŞT	-	-	-	-	0
TÇ	-	-	-	-	0
TEH	-	-	1	2	3
TMA	-	-	-	-	0
YED	-	-	-	-	0
Toplam	2	3	1	3	9

Tablo 11. mülâkât bol-/ét-/ëyle-/kıl-” Birleşik Fiilinin İstatistiği

Eser	eksiz	yükleme	ayrılma	Toplam
BD	-	-	-	0
BTD	-	-	-	0
ÇFK	-	-	-	0
ÇRK	-	-	1	1
DN	-	-	-	0
ENS	-	-	-	0
FK	-	-	-	0
LD	-	-	-	0
MSD	-	-	-	0
NŞ	-	1	-	1
O ¹	-	-	-	0
O ²	-	-	-	0
RA	-	-	-	0
RD	-	-	-	0
RED	-	-	-	0
RH	-	-	-	0
RK	-	-	-	0
RNM	-	-	-	0
RT ¹	-	-	-	0
RT ²	-	-	-	0
Sİ	2	-	1	3
SS	1	-	-	1
ŞHD	-	-	-	0
ŞT	-	-	-	0
TÇ	-	-	-	0
TEH	-	-	-	0
TMA	-	-	-	0
YED	-	-	1	1
Toplam	3	1	3	7

Tablo 12. sorağ (suvāl) kıl-/èt-/èyle-” Birleşik Fiilinin İstatistiği

EXTENDED ABSTRACT

In this study, 28 works written at various times in Chagatai Turkish were examined with respect to their valency, and 13 verbs/compound verbs were identified that have meanings different from those in Turkish. These are as follows: Simple verbs: “bar-, dē-, sor-”. Derived verbs: “kon-, kondur-, koy-, kuy-, tayan-”. Compound verbs: “‘amel kıl-/ēt-/‘amelge keltür-, ikrām kıl-, meşgūl bol-, mülakat bol-/ēt-/ēyle-/kıl-, sorağ (suvāl) kıl-/ēt-/ēyle-”.

The verbs examined in the study are used in the analyzed texts as follows:

The verb “bar-” is used with directional, locative, and separation meanings in the sense of “to go”; with separation meaning in the sense of “to pass”; with separation meaning in the sense of “to lose oneself”; with directional meaning in the sense of “to go to the beginning of a task in order to start it”; with separation meaning in the sense of “to follow”; “to go to court” in the sense of direction; “to enter someone’s service” in the sense of direction; “to flow” in the sense of departure, used with suffixes. In Turkish, the verb is more often used in the sense of “to reach a place” and requires a directional suffix.

The verb “dē-” is used with a complement with a directional suffix in the sense of “to name”; with a complement in the sense of “to compare”; with a complement in the sense of “to form an opinion/define a person or situation”; with a complement in the sense of “to want”; and with a complement in the sense of “to mention.” In Turkish, the verb’s valency in all meanings is a complement with a directional case suffix.

It has been determined that the verb “sor-” is used more often with complements with no suffix, a verb, a separation, and a directional case suffix in the meanings of “to ask, to inquire, to ask questions to obtain information, to ask about someone’s well-being” and depending on the intensity. In Turkish, the verb’s valency in this sense is a complement with the loading, direction, location, means, and equality case suffixes, but not with the separation case suffix.

In Chagatai Turkish, the verb “kon-” means “to settle, to lodge,” and in these meanings it requires, in order, the suffixes of the infinitive, directional, and locative cases. The use of the verb with the locative case suffix differs from Turkish.

The verb “kondur-” is used with directional and locative case suffixes in the meanings “to place, to put.” In Turkish, the verb is used with the locative case suffix in the meaning “to suddenly do or say something,” and with the directional case suffix in other meanings. Therefore, in Turkish, the verb is not used with a locative case suffix.

The valency of the verb “koy-” is “to put, to leave on/in front of, to not remain/to run out, to throw, to place on top, to assign/to place by assigning, to give up, to abandon, to hide” in the locative case; “to leave to one’s own choice” in the sense of direction, and “to destroy without leaving a trace” in the sense of separation with a suffix. The only uses of the verb in Turkish are with the suffixes of loading and direction.

The verb “kuy-” is generally used in Chagatai Turkish to mean “to pour liquids and grains.” In the examined works, the verb has the meanings of “pouring out a liquid or similar object” and “lowering into a grave, placing.” In these meanings, depending on the intensity, the verb requires suffixes in the following order: without suffix, loading, directional, loading + presence, and loading + separation.

The verb “tayan-” is seen in the texts with the meaning “to lean, to rest” and is used more often with the directional suffix; then, in order, with the suffixes of the zero and loading cases. In Turkish, the directional case suffix is used.

In Chagatai Turkish, the compound verb “amel kıl-” was mostly used with a complement with the directional case suffix. Other complements are, according to frequency of use, in the form of complements with the suffixes for the instrumental, means, loading, separation, and locative cases. When the auxiliary verb is “êt-,” the complement is in the separative, directional, and instrumental cases; when it is “èyle-,” the complement is in the locative case. The compound verb “amelge keltür-” is used with a complement in the locative case.

The compound verb “ikrām kıl-” means “to entertain, to show respect” in Chagatai Turkish and is used with direction and loading case suffixes. In Turkish, the verb means “to offer something to a guest” and requires direction, departure, and loading case suffixes.

The compound verb “mülākat bol-/mülākat èt-/mülākat èyle-/ mülākat kıl-” means “meeting, conversation, rendezvous, reunion” and is used with complements with directional and instrumental case suffixes. In Turkish, the verb’s imperative form is only a complement with a causative suffix.

It has been determined that the compound verb “sorağ (suvāl) kıl-/èt-/èyle-” is used in the examined texts with the meanings “to ask, to inquire, to interrogate” and with separable complements, complements with a causative suffix, and complements without a suffix.